

10. KOSSUTH POLGÁRI DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁSI PROGRAMJA

Kossuth alkotmányjavaslatának három variánsa került – részben ismételten – közlésre. Az 1851-ben készült alapszöveget közli: E. KASTNER, Mazzini e Kossuth c. idézett műve 120–133. oldalán; 1859-ben készült átdolgozását lásd: D. IRÁNYI-CH. L. CHASSIN, Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847–1849. I. (Paris, 1859–1860) 364–398. old. Ennek továbbfejlesztett változatát kisebb-nagyobb kihagyásokkal közli: Kossuth demokráciája. Kiad. ÁCS TIVADAR (Bp. 1943) 58–74. old. – Az előző két alfejezetben idézettekén kívül lásd még: L. KOSSUTH, La question des nationalités. L'Europe, l'Autriche et la Hongrie (Bruxelles, 1859); JÁSZI OSZKÁR, A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok (Bp. 1918); Kossuth Lajos... a nemzetiségekről és a nemzetek testvériségéről. Kiad. BALLAGI ALADÁR (Cegléd, 1919); KÁVÁSSY SÁNDOR: Kossuth a nemzetiségi kérdésről emigrációs irataiban (Eger, 1970); SZABAD GYÖRGY, Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről (*Századok*, 1975. 3–4.).

11. A NÉPTÖMEGEK HANGULATA ÉS MOZGALMAI

A már idézett forráskiadványokon, emlékiratokon és feldolgozásokon kívül a parasztságra lásd: Kossuth a magyar nép szívében és költészetében. Szerk. ZSILINSZKY MIHÁLY (Pest, 1868); SZTRIPSZKY HIADOR, Kossuth Lajos a rutén népköltészetben (Bp. 1907); Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom korszakában 1849–1867. Szerk. S. SÁNDOR PÁL (Bp. 1951); DÉGH LINDA, A szabadságharc népköltészete (Bp. 1952); ORTUTAY GYULA, Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban (*Ethnographia*, 1952. 3–4.); DAJASZÁSZYNÉ DIETZ VILMA, A tardi fonalas munkák „kossuthbankós” motívuma (*Néprajzi Értesítő*, 1957); UJVÁRY ZOLTÁN, Népi kéziratok verseskönyveink (In: Műveltség és hagyomány. Szerk. GUNDA BÉLA. Bp. 1960); Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948. I–II. Szerk. PÖLÖSKEI FERENC–SZAKÁCS KÁLMÁN (Bp. 1962). Katonaszökevényekre és betyárookra lásd: SZÜCS SÁNDOR, Pusztai szabadok (Bp. 1957); SZABÓ FERENC, A dél-alföldi betyárvilág (Gyula, 1964); NAGY CZIROK LÁSZLÓ, Betyárélet a Kiskunságon (Bp. 1965). A városi hangulatviszonyokra és mozgalmakra lásd: MÁTRAY GÁBOR, Töredék jegyzmények (Országos Széchényi Könyvtár [továbbiakban: OSZK] Kézirattára); Waltherr Imre naplója 1846–1850 (Bp. 1888); BÚSBACH PÉTER, Egy viharos emberöltő. I–II. 2. kiad. (Bp. 1906); LÁSZLÓ JÓZSEF, Iratok a Vörösmarty halálával kapcsolatos események történetéhez (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1955).

A munkásság mozgalmaira lásd: Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. Szerk. KABOS ERNŐ (Bp. 1969); A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I–III. Szerk. NEMES DEZSŐ. 2. kiad. (Bp. 1970–1972); DÓKA KLÁRA, A munkásszervezkedés kezdeti korszaka Magyarországon 1830–1872 (Bp. 1972). Helyi adatok: NAGY JÓZSEF, A Heves megyei munkásmozgalom kezdeti szakasza 1850–1914 (Eger, 1956); BODGÁL FERENC, A miskolci kovácslegények sztrájkja 1854-ben (*Borsodi Szemle*, 1961. 5.).

III. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMPOLITIKÁJA

A gazdasági és társadalmi viszonyokra lásd az idézett összefoglaló munkákon kívül mindenekelőtt a következőket: J. HAIN, Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates. I–II. (Wien, 1852–1853); Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie 1849–1865. Neue Folge I–V. (Wien, 1854–1866); H. F. BRACHELLI, Statistik der Österreichischen Monarchie (Wien, 1857); KONEK SÁNDOR Az ausztriai birodalom, jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve (Pest, 1865); HUNFALVY JÁNOS, Az osztrák birodalom rövid statisztikája különös tekintettel a magyar államra (Pest, 1867); KELETI KÁROLY, Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából. 2. kiad. (Bp. 1873); ECKHART FERENC, A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941 (Bp. 1941); Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848–1948. Hrsg. von H. MAYER (Wien, 1949); H. BENEDIKT, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit (Wien–München, 1958); E. MÄRZ, Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josefs I. (Wien–Frankfurt–Zürich, 1968); BEREND T. IVÁN–SZUHAY MIKLÓS, A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944 (Bp. 1973); J. CIEPIE-LEWSKI–I. KOSTROWICKA–Z. LANDAU–J. TOMASZEWSKI, A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században (Bp. 1974).

1. MAGYARORSZÁG BETAGOLÁSA A BIRODALOM GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGÉBE

Az összefoglaló művek mellett lásd még: KAUTZ GYULA, Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika (Pest, 1866); SCHNIERER GYULA, A vámügyreform Magyarország termelése szempontjából (Pest, 1866); KORIZMICS LÁSZLÓ, Tanulmányok és reflexiók az Osztrák–Magyar Monarchia ki- és beviteli forgalmát illetőleg 1851–1874 (Bp. 1877); MATLEKOVITS SÁNDOR, Az Osztrák–Magyar Monarchia vámpolitikája 1850-től kezdve napjainkig (Bp. 1877); LÁNG LAJOS, Vámpolitika az utolsó száz esztendőben (Bp. 1904); PAP DÁVID, A magyar vámterület (Bp. 1904); SZENDE PÁL, Önálló vámterület és osztályharcz (Bp. 1906); R. SIEGHART, Zolltrennung und Zolleinheit (Wien, 1915 – a közbülső vámvonal felszámolásával kapcsolatos fontos okmányokat közöl); A. GARTNER, Der Kampf um Zollverein zwischen Oesterreich und Preussen 1849–1853 (Berlin, 1916); GY. SZABAD, Das Anwachsen der Ausgleichstendenz der Produktenpreise im Habsburgerreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts (In: Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Red. von V. SÁNDOR–P. HANÁK. Bp. 1961).

A gazdasági egybekapcsoltság kérdéskörére lásd még: TH. BALOGH, Unequal partners. I–II. (Oxford, 1963); K. M. FINK, Die Österreichisch–Ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft (München, 1968); F. PERROUX, Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség (Bp. 1972).

2. A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS ÚJRASZABÁLYOZÁSA

Az 1853. évi úrbéri nyílt parancs és a kapcsolódó rendelkezések egykorú értelmezője: TÓTH LŐRINCZ, Elméleti és gyakorlati útmutató úrbéri ügyekben (Pest, 1857). Az első érdemi kísérlet a birtokrendezési perek anyagának történettudományi értékesítésére: SOÓS IMRE, Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében (Bp. 1941). A jobbágyfelszabadítás végrehajtásának első uradalomtörténeti vizsgálata: SZABAD GYÖRGY, A tatái és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robot-rendszerről a tőkés gazdálkodásra (Bp. 1957). Az erdélyi rendezésre lásd: KOVÁCS JÓZSEF, Adatok az 1849 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról (Bukarest, 1957). Az 1849 utáni ideiglenes szabályozásra lásd: SASHEGYI OSZKÁR, A jobbágyfelszabadítás végrehajtásával foglalkozó 1849. évi „Oktatás a Föld népéhez” (*Agrártörténeti Szemle*, 1957. 3–4.). A kérdéskörrel foglalkozó tanulmányok sorából lásd még: SIMONFFY EMIL, Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után (In: *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1960) és FÜR LAJOS, A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848–1896 (In: *uo.*); VARGYAI GYULA, Jobbágyfelszabadítás Esztergom megyei egyházi birtokokon (Bp. 1963). Átfogó: FÜR LAJOS, Jobbágyföld–parasztföld (In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II.* Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); GYIMESI SÁNDOR, A telepítvényes falvak „felszabadulása” (In: *uo.*); SIMONFFY EMIL, A parasztföld és a tagosítás (In: *uo.*). A fontos helytörténeti vizsgálatok közül lásd: FEGYÓ JÁNOS, Úrbéri perek és jobbágyfelszabadítás a ráckevei járásban (Ráckeve, 1968) és TÓTH TIBOR, Elkülönítés és jobbágyfelszabadítás a mernyei uradalomban (In: *Somogy megye múltjából*. Szerk. KANYAR JÓZSEF. Kaposvár, 1973). A forrásanyagról átfogó képet ad: SÁNDOR PÁL, A birtokrendezési periratok (Bp. 1973).

3. A FÖLDESURAK KÁRMENTESÍTÉSE

Az előzőekben idézett munkák mellett lásd még: LÓRÁNTH MÁRIA, Adatok az úrbéri kárpótlás történetéhez 1849–1853-ig (Bp. 1927). Átfogó, de igen felszínes: BERNÁT GYULA, Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon (Bp. 1935). A kármentesítés lebonyolításának módját bírálva nyúl vissza az önkényuralmi előzményekhez SÁRLÓS MÁRTON, A feudális parazitizmus a kiegyezés utáni jogszabályainkban és a magyar jogtörténetírásban (In: *Jogtörténeti tanulmányok. II.* Bp. 1968). A kármentesítés realizálásának fontos kérdését vizsgálja: KOVÁCS EDIT, Az úrbéri kármentesítési kötvények tőzsdei árfolyamának alakulása (*Agrártörténeti Szemle*, 1971).

4. AZ IPARSZABADSÁG KÉRDÉSE

A Geringer által kiadott ideiglenes iparrendtartás önálló kiadványban is napvilágot látott: *Gewerbeordnung für das Kronland Ungarn*... (Wien, 1851). A kereskedelmi és iparkamarák megalakulására és működésére lásd egykorú, gazdaság- és társadalomtörténeti adatokban gazdag, nyomtatott évi jelentéseiket. Működésükről összefoglalóan többek közt: N. A. PLAVŠIČ, *Die Handels- und Gewerbekammer für Slavonien 1853–1903* (Essek, 1905); SZÁVAY GYULA, *A magyar kamarai intézmény és a Budapesti Kamara története 1850–1925* (Bp. 1927); SÁRKÖZI ZOLTÁN, *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara hivatali története (Levéltári Szemle, 1967. 1.)*. Az 1860-ban életbe léptetett új iparrendtartás egykorú ismertetője GALGÓCZY KÁROLY, *Az új iparrend az osztrák birodalomban* (Pest, 1860). Az iparszabadság érvényesülésének korlátaira lásd az alább említésre kerülő ipartörténeti munkákon kívül: DÁNOS ÁRPÁD, *Az iparszabadság a magyar ipari közigazgatási jogban* (Bp. 1933); T. BORODAJKEWYCZ, *Gewerbefreiheit und konservativer Geist* (In: *Festschrift Walter Heinrich*. Graz, 1963); M. SARLÓS, *Die Gestaltung der sogenannten jura regalia minora im kapitalistischen Ungarn* (In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1944*. Hrsg. von A. CSIZMADIA–K. KOVÁCS. Bp. 1970).

5. A KÖZTEHERVISELÉS ÉS AZ ABSZOLUTIZMUS
PÉNZÜGYI POLITIKÁJA

Átfogóan: SZEPESSY MIHÁLY, *Ausztria birodalmi adórendszere. Különös tekintettel a magyar korona alatti országok adó- és államgazdászati viszonyaira* (Pest, 1867); A. BEER, *Die Finanzen Österreichs im XIX. Jahrhundert* (Prag, 1877); WEISZ [FÖLDES] BÉLA, *Magyarország adószolgáltatása 1838–1877-ig* (Bp. 1880). Erdély adóztatására: E. A. BIELZ, *Beitrag zur Geschichte und Statistik des Steuerwesens in Siebenbürgen* (Hermannstadt, 1861); GR. BETHLEN FARKAS, *Adatok Erdély viszonyairól különös tekintettel az adózási rendszerre (Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények, 1867)*. A költségvetésre O. HAUSNER idézett összehasonlító statisztikája mellett lásd C. VON CZOERNIG, *Das oesterreichische Budget für 1862. I–IV.* (Wien, 1862); *Hivatalos adatok az államjövedelmek és kiadásokról az 1860–1865-diki évekről a Főszámvevőség zárszámadásainak kimutatása szerint. I–III.* (Pest, 1867). Az államjavak sorsára lásd többek között: *Handschriftlicher Nachlass des Freiherrn von Pillersdorf*. Hrsg. von W. BRAUMÜLLER (Wien, 1863); LÓNYAY MENYHÉRT, *Az államvagyonról*... (Buda, 1869); *Vasúti Okmánytár. I. Kiad. a m. kir. közmunka és közlekedési ministerium (Buda, 1871)*.

3. A PÉNZTŐKEHIÁNY ÉS A HITELVISZONYOK ALAKULÁSA

A már idézett munkák, különösen E. MÄRZ, Österreichische Industrie- und Bankpolitik (Wien, 1968) mellett lásd még: LÓNYAY MENYHÉRT, Közügyekről. Nemzetgazdasági újabb dolgozatok (Pest, 1863); WODIÁNER ÁLBERT, A kamatláb (*Budapesti Szemle*, 1866); VARGHA GYULA, A magyar hitelügy és hitelintézetek története (Bp. 1896); F. SCHULTE, Die Bodenkreditinstitute der Österreich-Ungarischen Monarchie 1841–1910 (München–Leipzig, 1912); B. GILLE, Histoire de la Maison Rothschild. I–II. (Genève, 1965–1967). Egyes intézmények történetére lásd: A magyar földhitel intézet alaprajza és alapszabályai (Pest, 1862); PÓLYA JAKAB, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ... története 1841–1892 (Bp. 1892); FENYVESSY ADOLF–MENCZEL LAJOS, A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-egyesület ... története. I–II. (Bp. 1940). A parasztság hitelviszonyaira lásd: SZABAD GYÖRGY, A hitelviszonyok (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965).

IV. FEJEZET

A KAPITALISTA FEJLŐDÉS KIBONTAKOZÁSA

1. A VILÁGPIAC KONJUNKTÚRAVISZONYAINAK MAGYARORSZÁGI HATÁSA

A korábban idézett általános irodalom kiegészítésül lásd még: BARS JÓZSEF, A világforgalom állása 1860-tól 1865-ig (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1868); KELETI KÁROLY, Visszapillantás közgazdaságunk egy negyed századára (Bp. 1875); A. BEER, Die österreichische Handelspolitik im Neunzehnten Jahrhundert (Wien, 1891); J. LACOUR-GAYET, Histoire du commerce. V. (Paris, 1952); W. W. ROSTOW, The Stages of Economic Growth (Cambridge, 1960); H. ROSENBERG, Der weltwirtschaftliche Struktur- und Konjunkturwandel von 1848 bis 1857. (In: Probleme der Reichsgründerzeit 1848–1879. Hrsg. von H. BÖHME. Köln–Berlin, 1968); BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY, Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században (Bp. 1969); A. G. KENWOOD–A. L. LOUGHEED, The Growth of the International Economy. 1820–1960 (London–Sidney, 1971); H. MATIS, Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josefs I. (Berlin, 1972).

2. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS

Alapozó jellegű kitűnő kiadvány BENDA GYULA, Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867 (Bp. 1973). A magyar mezőgazdaság egykorú érdemi statisztikai forrásainak egybegyűjtése és keletkezéstörténetük feltárása után még megoldatlan feladat maradt tartalmuk kritikai elemzése. Ez tette tartózkodóvá a korszak feldolgozóját az egymásnak sokban ellentmondó egykorú statisztikai adatok közvetlen átvételében.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet a hazai mezőgazdaságban kitűnően tükrözi: GALGÓCZI KÁROLY, Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája (Pest, 1855). Az egykorú összefoglalások közül lásd még: KELETI KÁROLY, A magyar mezőgazdaság (Pest, 1867); DITZ HENRIK, A magyar mezőgazdaság (Pest, 1869). A történeti feldolgozások közül a már idézeteken kívül átfogó jellegű: NAGY ISTVÁN, A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában [1849–1867] (Bp. 1944); MÉREI GYULA, Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez... (*Századok*, 1950); PACH ISZIMOND PÁL, A magyarországi és oroszországi porosz-utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében (*Közgazdasági Szemle*, 1958. 1.); JÁMBOR LAJOSNÉ, Magyarország földterülete művelési ágak és gazdaságnagyságcsoportok szerint 1853–1949 (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–1964). Az egyes termelési ágakra lásd többek közt: BALASSA IVÁN, A magyar kukorica (Bp. 1960); BÁLINT SÁNDOR, A szegedi paprika (Bp. 1962); KIRÁLY ISTVÁN, Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarhatenyésztés történetéből [1848–1945] (Kaposvár, 1962); TAKÁCS LAJOS, A dohánytermesztés Magyarországon (Bp. 1964); GAÁL LÁSZLÓ, A magyar állattenyésztés múltja (Bp. 1966); KÓSA LÁSZLÓ, A burgonya Magyarországon (Kandidátusi értekezés kézírata. Bp. 1975). A termelési technika fejlődésére lásd: SÁNDOR VILMOS, A gabonacséplés gépesítése Magyarországon (*Agrár-történeti Szemle*, 1962. 3–4.); HOFFMANN TAMÁS, A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában (Bp. 1963); BALOGH ISTVÁN, A paraszti gazdálkodás és termelési technika (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); BARBARITS LAJOS, A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon (Bp. 1965); KÓSA LÁSZLÓ, Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata [Adatok a sarló–kasza eszközváltáshoz] (*Ethnographia*, 1967. 1.); BALASSA IVÁN, Az eke és a szántás története Magyarországon (Bp. 1973). A munkaerő problémákra lásd külön: KENESSEY KÁLMÁN, Mezőgazdasági munkaerő-calamitas (Pest, 1868); VÖRÖS ANTAL, A paraszti termelőmunka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850–1914 (*Történelmi Szemle*, 1966). Egyes gazdaságok és uradalmak viszonyaira lásd: KORIZMICS LÁSZLÓ–BOSSÁNYI LÁSZLÓ–MORÓCZ ISTVÁN, A mágócsi uradalom... (Pest, 1860); KORIZMICS LÁSZLÓ–CZILHÉRT RÓBERT–GYIÓKÓ SZILÁRD–MORÓCZ ISTVÁN, Fekete Ferenc kossuthi gazdasága... (Pest, 1862); PETERDY GÁBOR, A kisjenői uradalom... (Pest, 1864); MISSICS JÁNOS, A temesi és krassói kincstári uradalmak fakérdése (Pest, 1868); SZABAD GYÖRGY, A tatái és gesztési Eszterházy-uradalom c. idézett munkát; BODROG GYÖRGY, A tőkés gazdálkodás kialakulása az előzállási uradalom-

ban (*Agrártörténeti Szemle*, 1966. 4.); TÓTH TIBOR, Nagyirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig (Bp. 1977).

3. A KÖZLEKEDÉS ÉS AZ ÁRUFORGALOM FEJLŐDÉSE

A közlekedési viszonyokra általában lásd SZATHMÁRI KÁROLY, Az Alföld és Fiume. Nemzetgazdasági, különösen közlekedési szempontból... (Pest, 1864); HUNFALVY JÁNOS, Hazánk közlekedési eszközeiről (Pest, 1867); BETHLEN FARKAS GR., Erdély közlekedési eszközeiről (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1867). Az úthálózatra: FEST MIKLÓS, Magyarország álladalmi és országos útjai. I–III. (uo. 1865–67). Vasúttörténeti bibliográfia: MÉSZÁROS VINCE, A magyar vasútügy (Bp. 1964); források: Vasúti Okmánytár. I–IV. (Pest, 1871–73); összefoglalóan: H. STRACH, Geschichte der Eisenbahnen Österreich–Ungarns. Von den ersten Anfängen bis zum Jahre 1867. Geschichte der Eisenbahnen der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. I/1. (Wien–Teschen–Leipzig, 1898); UJHELY GÉZA, A vasútügy története (Bp. 1910). Az egykorú tanulmányok sokaságából kiemelkedik: HOLLÁN ERNŐ, Magyarország vasúthálózatának rendszere (Bécs, 1856); HOLLÁN ERNŐ, Magyarország forgalmi szükségéi s a vasútügynek újabb kifejlődése (Pest, 1864); LÓNYAY MENYHÉRT, Az OMGE két emlékirata és hazánk vasúti kérdése (*Budapesti Szemle*, 1865). A modern irodalomból itt említjük meg R. E. CAMERON könyvét: France and the Economic Development of Europe 1900–1914 (Princeton, 1961), amely annak is tanúságtevője, hogy a vizsgált korszakban a magyarországi vasutak túlnyomórésztben francia tőkével épültek. A hajózásra és vízszabályozásra lásd többek közt: IVÁNKA IMRE, Gőzhajózás a magyar Dunán (Pest, 1862); TIRSCHER PÁL, A hajózás és forgalom a Dunán és mellékfolyóin... (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1868); BARS JÓZSEF, A magyar–horvát tengerpart hajóforgalma (Uo. 1870); REITTER FERENC, Duna-szabályozás Buda és Pest között (Pest, 1865); BOTÁR IMRE–KÁROLYI ZSIGMOND, A Tisza szabályozása 1846–1879 (Bp. 1971). Az áruforgalomra lásd többek közt: BONTOUX JENŐ, Magyarország és szerepe Európa élelmezésében. Francziából (Pest, 1861); A pesti áru- és értéktőzsde alapszabályai (Pest, 1863); KELETI KÁROLY, Magyarország külforgalmáról (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1867); Adalékok Magyarország nyers terményeinek ártörténetéhez... Kiadja a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara (Bp. 1873); FÉLEGYHÁZY ÁGOST, A budapesti tőzsde története 1864–1895. I–II. (Bp. 1896); BELITZKY JÁNOS, A magyar gabonakivitel története 1860-ig (Bp. 1932); SZIMICS MÁRIA, A debreceni országos vásárok... (Bp. 1938); KISS LAJOS, Vásárhelyi híres vásárok (Szeged, 1956); DANKÓ IMRE, A gyulai vásárok (Gyula, 1963); KIRNER A. BERTALAN, A békési vásár (Gyula, 1964). Kós KÁROLY, Az árucsere néprajza (In: Népélet és néphagyomány. Bukarest, 1972); M. MUREȘAN, Date cu privire la comerțul Transilvaniei între 1849–1867 (Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, 1973); FRANK TIBOR, A magyar agrárexport kérdése az 1860-as évek angol-osztrák kereskedelmi tárgyalásain (*Agrártörténeti Szemle*, 1975. 3–4.).

4. A BÁNYÁSZAT ÉS AZ IPAR FEJLŐDÉSE

A bányajogra: TÁRKÁNY-SZÜCS ERNŐ, *Privatrechtliche Elemente des alten ungarischen Bergrechtes 1854–1944* (In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1944*. Hrsg. von A. CSIZMADIA–K. KOVÁCS. Bp. 1970); a bányászatra többek közt: FRIEDMANN BERNÁT, *Hazai bányászatunk nemzetgazdasági és statisztikai szempontból* (Pest, 1866); HUNFALVY JÁNOS, *Magyarország bányászata... 1863–67...* (*Hivatalos Statisztikai Közlemények*, 1869). A széntermelésre és a szénfogyasztásra lásd még: BABICS ANDRÁS, *A pécsvidéki kőszénbányászat története* (Bp. 1952); N. T. GROSS, *Economic Growth and the Consumption of Coal in Austria and Hungary 1831–1913* (*The Journal of Economic History*, 1971).

A gazdaságtörténeti összefoglaló műveken kívül lásd az ipari fejlődésre többek közt: GELLÉRI MÓR, *Hetven év a magyar ipar történetéből* (Bp. 1912); FUTÓ MIHÁLY, *A magyar gyáripar története. I.* (Bp. 1944); LEDERER EMMA, *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon* (Bp. 1952); SÁNDOR VILMOS, *A magyarországi ipari kapitalizmus kibontakozásának néhány kérdése 1849–1867* (*Századok*, 1953. 2–3.); RÚZSÁS LAJOS, *A kapitalista iparfejlődés útja a Délkelet-Dunántúlon 1848–1900* (Pécs, 1957); TOLNAI GYÖRGY, *A parasztipar története Magyarországon és hatása az ország tőkés iparfejlődésére 1842–1867* (Kandidátusi értekezés kézírata. Bp. 1961); DÓKA KLÁRA, *A pest-budai céhes ipar válsága a XIX. században* (Kandidátusi értekezés kézírata. Bp. 1973).

Egyes iparágakra és üzemekre lásd többek közt: [ANDRÁSSY MANÓ–FEST IMRE], *A Felső Magyarországi Vasgyári Egyletnek emlékirata...* (Pest, 1861); WIENER MOSZKÓ, *A magyar cukoripar fejlődése. I–II.* (Bp. 1902); A. FELLNER, *Die wirtschaftliche Entwicklung der Muehlenindustrie Kroatien-Slawoniens* (Wien, 1921); SÁNDOR VILMOS, *A budapesti nagymalomipar kialakulása 1839–1880* (In: *Tanulmányok Budapest múltjából. XIII.* Bp. 1959); BUD MELITTA, *A Valero selyemgyár* (Bp. 1941); BERLÁSZ JENŐ, *A Ganz-gyár első félévszázada 1845–1895* (In: *Tanulmányok Budapest múltjából. XII.* Bp. 1957); SOÓS IMRE–KISZELY GYULA–ZÁDOR TRIBOR, *Vázlatok a diósgyőri vaskohászat... történetéből 1770–1960* (Miskolc, 1960); SZAKÁCS MARGIT, *A Vidacs gépgyár története* (*Folia Archeologica*, XIII. 1961); a hajdani Oetl gyárra: JENEI KÁROLY–SÁRKÖZI ZOLTÁN–SZILÁGYI GÁBOR, *A Gábor Áron Vasöntőde és Gépgyár története 1862–1962* (Bp. 1962); SÁRKÖZI ZOLTÁN–SZILÁGYI GÁBOR–SZEKERES JÓZSEF, *A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története 1856–1966* (Bp. 1969).

V. FEJEZET

A TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉS FOLYAMATÁNAK ELŐREHALADÁSA

A népszámlálási eredményekre és a demográfiai viszonyokra lásd: *Uebersicht des Bevölkerungsstandes des Kronlandes Ungarn...* (Ofen, 1851); *Bevölkerung und Viehstand von Ungarn...* Nach der Zählung vom 31 October 1857. Hrsg. vom K.

K. Ministerium des Innern (Wien, 1859). A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei ... (Pest, 1871); SALAMON LAJOS, Megemlékezés egy száz év előtti népszámlálásról (*Történeti Statisztikai Közlemények*, 1957); MÓRICZ MIKLÓS, Magyarország népének korviszonyai 1801–1868. (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–62); KÁPOLNAI IVÁN, Adalékok a 19. század népmozgalmához (uo.). RÉDEI JENŐ, A születések és halálozások alakulása a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon (Bp. 1960).

A társadalmi fejlődés egykorú problémáiról általában, a politikai fejezetek irodalmában idézettekén kívül: MOCSÁRY LAJOS, A magyar társasélet (Pest, 1855); KENESSEY KÁLMÁN, Egy két ószinte szó társadalmi viszonyainkat illetőleg (Pest, 1857); KELETI KÁROLY, Hazánk és népe. 2. kiad. (Bp. 1873); PULSZKY FERENC, Publicisztikai dolgozatok (Győr, 1888); SCHWARCZ GYULA, Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez (Bp. 1889); SZABAD GYÖRGY, A társadalmi szerkezet átalakulásának kérdései az abszolutizmus korában (*Történelmi Szemle*, 1958. 1–2.); HOFFMANN TAMÁS, Néprajz és feudalizmus (Bp. 1975).

1. A POZÍCIÓŐRZŐ NAGYBIRTOKOS ARISZTOKRÁCIA

A politikai és gazdaságtörténeti fejezeteknél idézett műveken kívül lásd még: NYÁRY GYULA BR., A magyar arisztokrácia (Pest, 1856); ANDRÁSSY MANÓ GR. és társai, Hazai vadászatok és sport Magyarországon (Pest, 1857); MÉSZÁROS KÁROLY, Herczeg Eszterházy jószágai bérletének története (Pozsony, 1866); FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, Főrangú családok (Bp. 1888); KATONA MÓR, A magyar családi hitbizomány (Bp. 1894); I. ŽOLGER, Der Hofstaat des Hauses Österreich (Wien, 1917); NYULÁSZYNÉ STRAUB ÉVA, A herceg Esterházy-hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei (Bölcsészdoktori értekezés kézírata. Bp. 1976).

2. A FELBOMLÓ NEMESSÉG

Helyhiány miatt mellőzve a felhasznált forrásokon kívül a genealógiai és családtörténeti munkákat is, lásd többek között: Az erdélyi nemességnak az 1851-ben (!) dec. 31. nyílt parants következtébeni helyzetéről (Bécs, 1858); GALGÓCZY KÁROLY, Mire nevelje a magyar ember gyermekeit? (Pest, 1859); TEGZES [IFJ. KUBINYI FERENC], Kik a valódi fertálmágnások? (Pest, 1862); MOCSÁRY LAJOS, A régi magyar nemes (Bp. 1889); EÖTVÖS KÁROLY, Emlékezések. 2. kiad. (Bp. 1904); BERZEVICZY ALBERT, Régi emlékek 1853–1870 (Bp. 1907); HANÁK PÉTER, A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához (*Valóság*, 1962. 3.); HERÉNYI ISTVÁN, Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója (Veszprém megyei múzeumok közleményei. III. 1965); JABLONKAY GÉZA, Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája [1816–1964] (*Agrártörténeti Szemle*, 1968. 1–2.); D. KORBULY, Der ungarische Adel im 19. Jahrhundert (*Österreichische Osthefte*, 1972).

3. AZ ÁTALAKULÓ POLGÁRSÁG

A gazdaságtörténeti fejezetekben idézett műveken kívül lásd: SENNOWITZ ADOLF, Emich Gusztáv 1814–1869 (Bp. 1893); PÓLYA JAKAB, A szabadalmazott pesti kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története (Bp. 1896); BÜCHLER SÁNDOR, A zsidók története Budapesten a legrégibb idők-től 1867-ig (Bp. 1901); SVÁBY FRIGYES, A Szepesség lakosságának sociológiai viszonyai a XVIII. és XIX. században (Lőcse, 1901); STEINHOFER KÁROLY, Révai Sámuel élet- és pályarajza 1833–1908 (Bp. 1910); GROSSZMANN ZSIGMOND, A magyar zsidók a XIX. század közepén [1849–1870] (Bp. 1917); PÁSZTOR MIHÁLY, A százötven éves Lipótváros (Bp. 1940); I. KARAMAN, Das kroatische Handelsbürgertum (*Österreichische Osthefte*, 1969. 2.); VÖRÖS KÁROLY, Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp. 1971), a tanulmány behatóan foglalkozik a polgárság vagyoni viszonyainak alakulásával az önkényuralom korszakában is; BALOGH ISTVÁN, A cívisek világa (Bp. 1973); FRANCISCS KÁROLY, Kis kamorámban gyertyát gyújték. Kiad. VÖRÖS KÁROLY (Bp. 1973), egy veszprémi borbélymester naplójának részletei; POGÁNY MÁRIA, Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában 1845–1873 (Kandidátusi értekezés kézírata. Bp. 1974).

4. AZ ÉRTELMISÉG FOGLALKOZÁSI STRUKTÚRÁJA

Lásd a statisztikai forrásokon és az idézett általános irodalmon kívül: MANGOLD HEINRICH, Magyarország gyakorló orvosainak névkönyve (Pest, 1864); MOLNÁR PÁL, Adatok a magyar mérnökök működésének történetéhez (*Magyar Mérnök-egyesület Közlönye*, 1867); PLESCH JÁNOS, Magyarország egészségügyi statisztikája 1790–1897 (Bp. 1899); FABRICIUS ENDRE, A magyar gazdaszt. Gazdaság- és művelődéstörténeti tanulmány (Bp. 1931); MUNKÁCSY MIHÁLY, Emlékeim (Bp. 1950); CZEGLÉDI IMRE, Munkácsy Gyulán (Gyula, 1963); SZABOLCS OTTÓ, A magyarországi modern pedagógusréteg kialakulása [1840–1914] (*Pedagógiai Szemle*, 1967. 3.); ZÖLDY PÁL, A laikus néptanító intézmény (*Ethnographia*, 1969. 1.).

5. A KIALAKULÓ MUNKÁSOSZTÁLY

Lásd az idézett ipartörténeti és mozgalomtörténeti művek mellett: BARSÍ JÓZSEF, Az iparosok vagy László mester (Szeged, 1860); NOVITZKY N. LÁSZLÓ, Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdászok ötvenévi szakszervezeti tevékenységének története (Bp. 1912); RÉZLER GYULA, A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. 2. kiad. (Bp. 1945); LACKÓ MIKLÓS, Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában (*Századok*, 1960. 4.); KATONA IMRE, Munkaidő és teljesítmény kubikmunkán 1850–1945 (*Agrártörténeti Szemle*, 1963. 3.); KATONA

IMRE, Átmeneti bér munkaformák (In: A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); POGÁNY MÁRIA, Tőkés vállalkozók és kubikos bér munkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében (Bp. 1966); L. VAJDA, Formarea muncitorimii salariate în industria minieră și metalurgică din Transilvania între a 1848–1867 (*Acta Musei Napocensis*, 1968); VÉGH OSZKÁR, A pesti nyomdászok szervezkedésének kezdetei. 1848–1870 (Bp. 1971); POGÁNY MÁRIA, A vasútépítő munkások bér- és életviszonyai... | 1846–1873 | (*Agrártörténeti Szemle*, 1974. 3–4.).

6. A DIFFERENCIÁLÓDÓ PARASZTSÁG

A gazdaság- és mozgalomtörténeti irodalomban már idézettekén kívül lásd mindenekelőtt: OROSZ ISTVÁN, A differenciálódás és kisajátítás (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Bp. 1965); a folyamat részleteire lásd még: STASSIK FERENC, A volt határőrvidéki házközösségek (Nagyberek, 1900); MÓDY GYÖRGY, Földtulajdon Debrecenben a XVI–XIX. században (A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1958–1959. Debrecen, 1960); SÁNDOR PÁL, A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti statisztikai forrásai – módszerei és újabb eredményei (*Agrártörténeti Szemle*, 1964. 1–2.); BALOGH ISTVÁN, Az alföldi tanyás gazdálkodás (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. I. Bp. 1965); RÁCZ ISTVÁN, Parasztok elvándorlása a faluból (In: uo.); T. MÉREY KLÁRA, A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba (Bp. 1965); TÓTH TIBOR, Adács község birtokviszonyai 1850–1877 (*Agrártörténeti Szemle*, 1966. 3.); BALI JÁNOS, Legelőcsökkenés – zsellér föld (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1967–1968); SIMONFFY EMIL, Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után (*Agrártörténeti Szemle*, 1968. 1–2.); A megindult falu. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban. 1849–1914. Kiad. EGYED ÁKOS (Bukarest, 1970); VELIKY JÁNOS, Megjegyzések a magyar parasztbirtok kapitalizmuskori fejlődéséhez (In: Magyar történeti tanulmányok. III. Debrecen, 1970); BÁRSQNY ISTVÁN, A zsellér a történetírás tükrében (In: uo. VI. Debrecen, 1973).

VI. FEJEZET

KULTURÁLIS ÉRTÉKEK MENTÉSE ÉS GYARAPÍTÁSA

1. GYÖTRELMES FELTÉTELEK

Az egykori politikai magatartásformákkal foglalkozó fejezet irodalmában felsoroltak mellett lásd mindenekelőtt: A magyar irodalom története 1849–1905-ig. Szerk. SÖTÉR ISTVÁN (A magyar irodalom története. IV. Bp. 1965). Az alkotók közérzetére lásd többek közt: VACHOTT SÁNDORNÉ, Rajzok a múltból. I–II. (Bp. 1887–

1889); Arany János levelezése író-barátaival. I–II. Kiad. ARANY LÁSZLÓ (Bp. 1888–1889); ÁBRÁNYI KORNÉL, Életemből és emlékeimből a történelem, irodalom és művészet köréből (Bp. 1897); KEMÉNY ZSIGMOND, Történelmi és irodalmi tanulmányok. I–II. (Bp. 1906); Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Kiad. SOMOGYI SÁNDOR (Bp. 1961); Erdélyi János levelezése. I–II. Kiad. T. ERDÉLYI ILONA (Bp. 1960–62). Tompa Mihály levelezése. I–II. Kiad. BISZTRAY GYULA (Bp. 1964); Jókai Mór levelezése. I–II. Kiad. KULCSÁR ADORJÁN–OLTVÁNYI AMBRUS (Bp. 1971–1975); George Bariț magyar levelezése. Kiad. I. CHINDRIȘ–KOVÁCS FERENC (Bukarest, 1974); Bolyai-levelek. Kiad. BENKŐ SAMU (Bukarest, 1975).

2. A TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNYEK

Lásd többek közt: KUBINYI ÁGOSTON, A Magyar Nemzeti Múzeum (Pest, 1861); SZÁSZ KÁROLY, Közkönyvtáraink s az egy országos könyvtár (Pest, 1871); CHYZER KORNÉL, A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig (Sátoraljaújhely, 1890); GALGÓCZY KÁROLY, Az országos magyar gazdasági egyesület története (Bp. 1898); ANGYAL DÁVID, A Magyar Tudományos Akadémia és az önkényuralom (*Budapesti Szemle*, 116. köt. 1903); NOTTER ANTAL, A Szent-István-Társulat története (Bp. 1904); KACZIÁNY GÉZA, Könyvtáraink károsodása 1849-ben (*Könyvtári Szemle*, 1915); SIKLÓSSY LÁSZLÓ, Műkincseink vándorútja Bécsbe (Bp. 1919); KÉKY LAJOS, A Kisfaludy Társaság története 1836–1936 (Bp. 1936); SZABÓ T. ATTILA, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai (Kolozsvár, 1942); FÖGLEIN ANTAL, Iratpusztítás és levéltárconkitás az önkényuralom alatt (*Levéltári Közlemények*, 1955); GERGELY PÁL, Arany János és az Akadémia (Bp. 1957); TÓTH ANDRÁS, Az Egyetemi Könyvtár és a magyar tudományos élet 1849–1876 (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XII. Bp. 1957); V. CURTICĂ PEANU, La fondation de la société Astra... (*Revue Roumaine d'Histoire*, 1962); FRÁTER JÁNOSNÉ, A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése [1854–1949] (Bp. 1966); GLATZ FERENC, A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története (*Századok*, 1967. 1–2.); UROSEVICS DANILÓ, A magyarországi délszlávok kulturális szervezeteinek kialakulása és fejlődése... (Kandidátusi értekezés kézírata. Bp. 1970); INDALI GYÖRGY, Kölcsekönkönyvtárak és olvasóköri... az abszolutizmus idején (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1968–1969. Bp. 1971); A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Szerk. PACH ZSIGMOND PÁL–VÖRÖS ANTAL (Bp. 1975).

3. A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

Lásd többek közt: A gőzgép. Találmányok könyve... Szerk. JÁNOSI FERENC–SALAMON FERENC (Pest, 1857); FRIVALDSZKY JÁNOS, Vázlata azon szerzeményeknek, melyekkel Xantus János a múzeum állattani osztályát gazdagította (In:

Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Nagygyűlésének Munkálatai, 1865); VAJDA PÁL, Nagy magyar feltalálók (Bp. 1958); ALFÖLDY ZOLTÁN, Preisz Hugó és a magyar mikrobiológia (*Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 1958); BALLENEGGER RÓBERT-FINÁLY ISTVÁN, A magyar talajtani kutatás története 1944-ig (Bp. 1963); MAGYAR IMRE, Korányi Frigyes (*Magyar Belorvosi Archivum*, 1963); GORTVAY GYÖRGY-ZOLTÁN IMRE, Semmelweis élete és munkássága (Bp. 1966); Műszaki nagyjaink. I–III. Szerk. SZŐKE BÉLA (Bp. 1967); BALÁZS LÓRÁNT, A kémia története (Bp. 1968); SZÉNÁSSY BARNA, A magyarországi matematika története (Bp. 1970); VADÁSZ ELEMÉR, Szabó József (Bp. 1970); PÁL LAJOS, Rónay Jácint (*Századok*, 1971. 3–4.); SZABADVÁRY FERENC-SZŐKEFALVI NAGY ZOLTÁN, A kémia története Magyarországon (Bp. 1972); SZABADVÁRY FERENC, Than Károly (Bp. 1972); BENKŐ SAMU, Bolyai János vallomásai. 2. kiad. (Bukarest, 1972); HORVÁTH ÁRPÁD, Jedlik Ányos (Bp. 1974); MENTOVICH FERENC, Az új világ nézlet. Kiad. HAJÓS JÓZSEF (Bukarest, 1974).

4. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Az intézménytörténeti alfejezetben idézettek mellett lásd többek közt: ERDÉLYI JÁNOS, A hazai bölcsészet jelene (Sárospatak, 1857); [K. KERTBENY], Ungarns Männer der Zeit (Prag, 1862); DEÁK FARKAS, A nemzetgazdaságtan története Magyarországon (Pest, 1866); KAUTZ GYULA, A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon (Pest, 1868); CSENGERY ANTAL: Történetírók és történetírás (Bp. 1874); MÁRKI SÁNDOR, Horváth Mihály [1809–1878] (Bp. 1917); PAMLÉNYI ERVIN, Horváth Mihály (Bp. 1954); SZABÓ IMRE, A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon (Bp. 1955); KOROMPAY BERTALAN, Ipolyi és Csengery (*Ethnographia*, 1956. 3.); HATVANY LAJOS, Emberek és korok. I–II. (Bp. 1964); PAMLÉNYI ERVIN, Szalay László halálának századik évfordulóján... (*Századok*, 1964. 5–6.); MANN MIKLÓS, Ráth Károly élete és munkássága (*Századok*, 1965. 4–5.); MÁTRAI LÁSZLÓ, A művelődéstörténet néhány módszertani problémája (*Századok*, 1967. 6.); ROTTLER FERENC, Fraknoi Vilmos történetírói pályakezdése [1861–1871] (*Századok*, 1969. 5–6.). A társudományok fejlődését is átfogóan: R. VÁRKONYI ÁGNES, A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban. I–II. (Bp. 1973); BENKŐ SAMU, Temesvár tudós fia: Pesty Frigyes (*Korunk*, 1973).

Az irodalmi kritika és az irodalomtörténetírás problémaköréből lásd a már idézettek kivül: PAIS DEZSŐ, Br. Kemény Zsigmond és az irodalmi élet (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1911); CSÁSZÁR ELEMÉR, Toldy Ferenc kritikai munkássága (uo. 1917); HELLER ÁGNES, Erdélyi János (Filozófiai Évkönyv, 1952); SÓTÉR ISTVÁN: Romantika és realizmus (Bp. 1956); KOMLÓS ALADÁR, Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében (Bp. 1956); GYULAI PÁL, Bírálatok, cikkek, tanulmányok. Kiad. BISZTRAY GYULA-KOMLÓS ALADÁR (Bp. 1961); SOMOGYI SÁNDOR, Petőfi legelső életrajza (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1961);

SOMOGYI SÁNDOR, Az „irodalmi Deák-párt” kérdéséhez (Uo. 1962. 2.); KOVÁCS KÁLMÁN, Fejezet a magyar kritika történetéből. Gyulai Pál irodalmi elveinek kialakulása 1850–1860 (Bp. 1963); SÖTÉR ISTVÁN, Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után (Bp. 1963); RIGÓ LÁSZLÓ, Salamon Ferenc dramaturgiája (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965); SÖTÉR ISTVÁN, Az ember és műve (Bp. 1971); NÉMETH G. BÉLA, A magyar kritika története a pozitivizmus korában (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1971. 1–2.); VELIKY JÁNOS, A századközép Petőfi képe (*Tiszatáj*, 1974. 6.).

5. A SZÉPIRODALOM

A hatalmas anyagból a már idézettek mellett az előadásunkhoz közvetlenül felhasznált művek közül lásd: ROBOZ ISTVÁN, Daguerrotyp vagy azon nevezetességek arcképcsarnoka, kik nem pártolják az irodalmat (Pest, 1863); GYULAI PÁL, Vörösmarty életrajza (Pest, 1866); PALÁGYI MENYHÉRT, Madách Imre élete és költészete (Bp. 1900); VOINOVICH GÉZA, Arany János életrajza. I–III. (Bp. 1929–1938); KARSAI GÉZA, Az elnyomatás korának irodalma [1849–1867] (Pannonhalma, 1934); SZINNYEI FERENC, Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. I–II. (Bp. 1939–41); BARTA JÁNOS, Arany János (Bp. 1953); KOMLÓS ALADÁR, Vajda János (Bp. 1954); TÓTH DEZSŐ, Vörösmarty Mihály (Bp. 1957); RÓNAY GYÖRGY, Petőfi és Ady között (Bp. 1958); HORVÁTH KÁROLY, Madách Imre. I–II. (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1958); KOMLÓS ALADÁR, A magyar költészet Petőfitől Adyig (Bp. 1959); KRIZSÁN LÁSZLÓ, Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez (Balassagyarmat, 1964 [1965]); KERESZTURY DEZSŐ, „S mi vagyok én...” (Bp. 1967); NAGY MIKLÓS, Jókai. A regényíró útja 1868-ig (Bp. 1968); MIKLÓSSY JÁNOS, Vajda János ismeretlen évei (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1969. 1.); NÉMETH G. BÉLA, Türelmetlen és késlekedő félszázad (Bp. 1971); Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Szerk. NÉMETH G. BÉLA (Bp. 1972); NAGY MIKLÓS, Kemény Zsigmond (Bp. 1972); MEZEI JÓZSEF, A magyar regény (Bp. 1973); SZABAD GYÖRGY, Madách „politikai hitvallása” (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1973. 4.); SZABÓ BÉLA, Madách közéleti tevékenysége Nógrád megyében (Nógrád megyei múzeumi közlemények, 1973); Madách Imre ma (1823–1973). Szerk. MEZEI JÓZSEF (Bp. 1976).

6. A MŰVÉSZETEK

A színművészetre lásd: MOLNÁR GYÖRGY idézetemlékiratai mellett BAYER JÓZSEF, A nemzeti játékszín története. I–II. (Bp. 1887); PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN, A Nemzeti Színház százéves története. I–II. (Bp. 1938–40); Magyar színháztörténet. Szerk. HONT FERENC (Bp. 1962).

A zeneművészetre: ÁBRÁNYI KORNÉL ID., Erkel Ferenc élete és működése... (Bp. 1895 [1894]); SEBESTYÉN EDE, Magyar operajátszás Budapesten 1793–1927

(Bp. 1937); TÓTH ALADÁR, Liszt Ferenc a magyar zene útján (Bp. 1940); SZABOLCSI BENECSE, A XIX. század magyar romantikus zenéje (Bp. 1951); Liszt Ferenc válogatott írásai. I-II. Kiad. HANKISS JÁNOS (Bp. 1959); BÓNIS FERENC, Mosonyi Mihály (Bp. 1960).

A képzőművészetekre összefoglalóan lásd többek közt: SZANA TAMÁS, Száz év a magyar művészet történetéből. 1800–1900 (Bp. 1901); GENTHON ISTVÁN, Az új magyar festőművészet története 1800-tól napjainkig (Bp. 1935); LYKA KÁROLY, Nemzeti romantika. Magyar művészet 1850–1867 (Bp. 1942); Magyar Művészet 1800–1945. Szerk. ZÁDOR ANNA (Bp. 1958); KOVÁCS ÉVA, Magyar művészet az elnyomatás korában (Bp. 1962). Egyes részletekre lásd az idézett Munkácsy-irodalmalon kívül: KELETI GUSZTÁV, Művészeti dolgozatok (Bp. 1910); WEISS ANNA, Izsó Miklós élete és művészete 1831–1875 (Bp. 1939); SZÉKELY ZOLTÁN, Madarász Viktor (Bp. 1954); M. KISS PÁL, Jankó János (Gyula, 1961); VÁMOS FERENC, Feszl Frigyes (Kiadatlan kézirat. Bp. 1968).

VII. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGA (1859–1861)

1. A POLGÁRI FORRADALMI ÉS A NEMZETI MOZGALMAK ÚJ HULLÁMA

Az Obrenovićok politikájára lásd: [J. RISTIĆ] RISZTICS JÁNOS, Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben. I–II. Ford. Románecz Mihály (Nagybeeskerek, 1892); S. JOVANOVIĆ, Druga vlada Miloša i Mihaila (Beograd, 1933). Az orosz–francia közeledésre és a Habsburg-hatalom elszigetelődésére: B. H. SUMNER, The Secret Franco-Russian Treaty of 3 March 1859 (*The English Historical Review*, 1933); E. SCHÜLE, Russland und Frankreich vom Ausgang des Krimkrieges bis zum italienischen Krieg 1856–1859 (Königsberg–Berlin, 1935); V. L. TAPIÉ, Le traité secret de 1859 entre la France et la Russie (In: *Études d'histoire moderne et contemporaine*. V. Paris, 1953); B. JELAVICH, Russia and the Rumanian National Cause 1858–1859 (Bloomington, Indiana, 1959); E. BIRKE, Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert (Köln–Graz, 1960); W. E. MOSSE, The Rise and Fall of the Crimean System, 1855–1871 (London–New York, 1963); Revoljucionnaja szituacija v Roszszii v 1859–1861. gg. Red. V. A. DJAKOV és társai (Moszkva, 1963); lásd továbbá a nemzetközi helyzet alakulásával foglalkozó korábbi és következő alfejezetek irodalmát.

2. AZ 1859. ÉVI ITÁLIAI HÁBORÚ ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ

Az itáliai háború hatalmas irodalmából lásd az idézett összefoglaló műveken kívül a párizsi osztrák követ feljegyzéseit: J. A. HÜBNER, Neuf ans de souvenirs d'un ambassadeur d'Autriche à Paris sous le Second Empire 1851–1859. I–II. Publ. par A. HÜBNER (Paris, 1904). A francia–olasz szövetség előtörténetéhez: Lettres et dépêches du roi Victor Emmanuel II. et du Comte de Cavour au Prince Napoléon (*Revue des Deux Mondes*, 1923). Az angol megelőzési és közvetítési kísérletekre lásd: Cavour e l'Inghilterra (Publ. della R. Commissione de Carteggi Cavouriani I–II. Bologna, 1933); M. JÁSZAY, La questione italiana nei rapporti anglo-austriaci... del 1859 (*Rassegna Storica del Risorgimento*, 1965). A hadüzenetre és a Habsburg-hatalom elszigetelődésére: H. KENTMANN, Preussen und die Bundeshilfe an Österreich im Jahre 1859 (*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1932); F. ENGEL-JANOSI, L'ultimatum austriaco nel 1859 (*Rassegna Storica del Risorgimento*, 1937). Az európai diplomáciai törekvésekre: F. VALSECCHI, Italia ed Europa nel 1859 (Firenze, 1965). A Habsburg-hatalom politikájára: W. DEUTSCH, Habsburgs Rückzug aus Italien. Die Verhandlungen in Villafranca und Zürich (Wien–Leipzig, 1940); CH. W. HALLBERG, Franz Joseph and Napoleon III. 1852–1864 (New York, 1955); H. KRAMER, Österreich und das Risorgimento (Wien, 1963). A magyar seregtestek magatartásához: G. E. ROTHENBERG, The Habsburg Army and the Nationality Problem in the Nineteenth Century 1815–1914 (*Austrian History Yearbook*, III. 1967).

Az emigráció politikájára lásd a már idézett műveken kívül a következő forrásokat: L. KOSSUTH, Le Congrès, l'Autriche et l'Italie. Révélations sur la Crise Italienne (Bruxelles, 1859). Kossuth iratainak csak kicsiny hányada került – az is sok kihagyással és pontatlansággal – publikálásra, lásd: KOSSUTH LAJOS, Irataim az emigrációból. I–III. (Bp. 1880–1882). Fontos kiegészítések: Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859. Kiad. KOLTAY-KASTNER JENŐ (Szeged, 1949); A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866). Kiad. KOLTAY-KASTNER JENŐ (Bp. 1961).

A Kossuth-emigráció működésének egykorú kritikájára lásd: Marx–Engels művei. 14., 30. (Bp. 1966, 1973); Marx levelezését a Kossuth ellen fordult Szemerével közreadta D. KOSÁRY, Marx et Szemere (*Revue d'Histoire Comparée*, 1946. 1–2.). Szemere hamis információira és indítékaira lásd: MALLER SÁNDOR, Marx és Szemere (*Századok*, 1956. 4–6.). Az emigráció politikájára és tevékenységére lásd a már idézett műveken kívül: L. CHIALA, Politica segreta di Napoléone III. e di Cavour in Italia e in Ungheria [1859–1861] (Torino–Roma, 1895); V. A. URECHIA, L'alliance des Roumains et des Hongrois en 1859 contre l'Autriche... (Bucarest, 1894); HARTAI ERNŐ, Az 1859. évi olasz–osztrák háború és az olaszországi magyar légión (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1954. 3–4.); A. TAMBORRA, Cavour e i balcani (Torino, 1958); GY. SZABAD, Kossuth and the British „Balance of Power” Policy [1859–1861] (Bp. 1960); L. KATUS, Il Risorgimento italiano e gli Ungheresi (Bp. 1961); KOVÁCS ENDRE, Az 1859. évi magyar–román egyezmény (*Századok*, 1963. 2.).

3. AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGÁNAK KEZDETEI

Lásd mindenekelőtt ROGGE, REDLICH, BERZEVICZY, LUKÁCS LAJOS összefoglaló munkái, SASHEGYI és SCHADELBAUER idézett forráskiadványai mellett a kormányzati politikára: F. ENGEL-JANOSI, Graf Rechberg... (München-Berlin, 1927); F. ENGEL-JANOSI, Der Freiherr von Hübner 1811-1892 (Innsbruck, 1933); W. GÖLDINGER, Von Solferino bis zum Oktoberdiplom (*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1950); F. WALTER, Beiträge... zum Kampf um die Rehabilitierung des Finanzministers... Freiherrn v. Bruck (*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1963); a hangulatviszonyokra: L. RITTER VON PRZIBRAM, Erinnerungen... I-II. (Stuttgart-Leipzig, 1910-12); KEMPELEN GYÖZÖ, Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben (Szeged, 1860); Csernisevszkij a magyarokról. N. G. Csernisevszkij magyar tárgyú cikkei. Ford. NIEDERHAUSER EMIL (Bp. 1953); HORVÁTH ZOLTÁN, A községi önkormányzat és a parasztság (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848-1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); GAÁL ENDRE, Adatok Szeged 1859-60. évi történetéhez (Acta Univ. Szegediensis... Historica. XXX. Szeged, 1968). A protestáns pátensre az összefoglaló műveken és RÉVÉSZ IMRE idézett munkáján kívül lásd: [PRÓNYA GÁBOR], Das... Patent vom 1. September 1859, als Mystification des Protestantismus in Ungarn (Hamburg, 1860); BALLAGI GÉZA, A protestáns pátens és a sajtó (Bp. 1892); F. GOTTA, Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859 (München, 1965).

4. SZÉCHENYI HALÁLA

A Bach-rendszer öndicsérete: [BERNHARD VON MEYER], Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns (Wien, 1857). Széchenyi döblingi éveire és működésére: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I-III. Kiad. KÁROLYI ÁRPÁD-TOLNAI VILMOS (Bp. 1921-1925). Átfogó, de nem elég szakszerű feldolgozás: ÖSTÖR JÓZSEF, A döblingi Széchenyi 1848-1860 (Bp. 1944); Lásd még: VISZOTA GYULA, Széchenyi „Önismeret” c. műve (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1945); SZABAD GYÖRGY, Széchenyi Döblingben (*Valóság*, 1960). A részvételre lásd: Széchenyi-gyász... Kiad. SZÉCHENYI BÉLA (Bp. 1885).

5. KONZERVATÍV KÍSÉRLET AZ ABSZOLUTIZMUSELLENESSÉG MEGNYERGELESÉRE

Lásd az előző alfejezetekben idézettek, továbbá SZÖGYÉNY-MARICH idézett emlékiratai, a Benedek Lajos tábornaggyal foglalkozó irodalom és KÓNYI MANÓ gyűjteménye mellett a konzervatívok törekvéseire öngazoló vallomásukat: [LUDASSY MÓR], Drei Jahre Verfassungsstreit... Von einem Ungar (Leipzig, 1864). A kibővített

birodalmi tanács tárgyalásaira lásd: *Verhandlungen des Österreichischen Verstärkten Reichsrathes*. Hrsg. von F. MANZ. I–II. (Wien, 1860). Engels a Habsburg-birodalom válságáról: Marx–Engels művei. 15. (Bp. 1968). A hazai mozgalmakra a fentebb idézett műveken kívül lásd: [VEZERLE GYULA] VIOLA, *Visszaemlékezések. Korrajz az 1860–61-iki időszakról*. . . (Vác, 1878).

Az itáliai és a magyarországi fejlemények közti kölcsönhatásokra és a magyarok részvételére Garibaldi hadjáratában lásd többek közt: G. FALZONE, *Memorie e tradizioni di Garibaldinismo ungherese in Sicilia* (*Rassegna Storica del Risorgimento*, 1954); KUN JÓZSEF–BÖHM JAKAB, *Adatok az olaszországi légió történetéhez az 1860–62-es évekből* (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1957); L. VALIANI, *L'unità italiana e la fine dell'assolutismo in Ungheria* (*Rassegna Storica Toscana*, 1960); HANÁK PÉTER, *Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban* (*Századok*, 1961. 4–5.); GY. SZABAD, *Il contributo politico dell'Ungheria alla realizzazione dell'unità italiana 1860–1861* (In: *La Sicilia e l'unità d'Italia*. I–II. Ed. G. FELTRINELLI. Milano, 1962); M. JÁSZAY, *Dix ans de politique viennoise après Villafranca*. . . (*Acta Historica*, XII. 1966. 3–4.); R. BLAAS, *Österreich und die Einigung Italiens zwischen den Konferenzen von Teplitz und Warschau* [25. Juli– 25. Oktober] (*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1969); LUKÁCS LAJOS, *Garibaldi a szabadságért*. Dunyov István élete és működése 1816–1889 (Bp. 1968); LUKÁCS LAJOS, *A magyar garibaldisták útja Marsalától a Porta Piaig*. 1860–1870 (Bp. 1970).

6. AZ OKTÓBERI DIPLOMA ÉS FOGADTATÁSA

Ebben és a főfejezet további alfejezeteiben a szerző elsősorban saját monográfiájára támaszkodott. Lásd: SZABAD GYÖRGY, *Forradalom és kiegyezés választútján* [1860–61] (Bp. 1967). A feltárt forrásanyagra és a felhasznált irodalomra részletesen lásd annak hivatkozásait. – A már idézett forrásokon és feldolgozásokon kívül lásd mindenekelőtt a magyar kancellár iratainak válogatott gyűjteményét: *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. Kiad. LÉVAY JÓZSEF (Bp. 1899). Közel egykorú, szellemes, de köpönyeget forgatva is lojális összefoglalása a fejleményeknek: KECSKEMÉTHY AURÉL, *Vázlatok egy év történetéből* (Pest, 1862). A politikai nézetkülönbségekre és motívumaikra még egy családon belül is jellemző: *Töredékek*. . . Lónyay Jánosné, Lónyay Florentina. . . emlékirataiból. I–IV. (Bp. 1891). Itt említjük meg a fokozatosan növekvő szerephez jutó Andrássy terjedelmes, de elavult biográfiáját: WERTHEIMER EDE, *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I–III. (Bp. 1910–1913). A bécsi kísérletek egykorú nemzetközi megítélésére is lásd: E. SESTAN, *Le riforme costituzionali austriache del 1860–1861* (In: *La crisi dell'impero Austriaco dopo Villafranca*. Trieste, é.n.).

7. AZ EMIGRÁCIÓ AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGÁNAK KIHASZNÁLÁSÁÉRT

Az emigráció politikáját megvilágító kiadatlan források mellett lásd az előzőekben idézett munkákat, továbbá az olasz–magyar együttműködés problémakörét illetően még az alábbiakat. A balkáni politikára és a magyar fegyverszállításra: *Episodi diplomatici del Risorgimento italiano dal 1856 al 1863. Estratti dalle carte del Generale Giacomo Durando compilati da Cesare Durando* (Torinó, 1901); *Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico* (Udine, 1958). Az olasz külpolitikára, különös tekintettel a velencei kérdésre lásd: *I documenti diplomatici italiani. Prima serie 1861–1870. I–II. Red. V. MATTURI* (Roma, 1952–59); *Il problema Veneto e l'Europa 1859–1866. I–IV. Ed. Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti* (Venezia, 1966–67); *La politica estera dell'Italia negli atti, documenti e discussioni parlamentari dal 1861–1914. Vol. 1. (1861–1876). A cura di G. PERTICONE* (Roma, 1971).

8. A NEGYVENNYOLCAS ALAP HELYREÁLLÍTÁSÁNAK KÖVETELÉSE

A fentiekben felsoroltak mellett lásd még a félalkotmányos periódus törvényhatósági megnyilatkozásainak terjedelmes, de korántsem teljes gyűjteményét: *Megyei alkotmányos mozgalmak 1860. október 20-tól, 1861. april. 2-ig...* Kiad. RAJKAI FRIEBEISZ ISTVÁN (Pest, 1861). Az egykorú politikai irodalom jellegzetes termékei: PERLAKY MIHÁLY, *A sajtószabadság lényege és szüksége* (Kolozsvár, 1861); IGAZMONDÓ PÁL [álnév], *Szózat az igazsághoz és útmutatás a hatóságoknak* (Pest, 1861); KOLOS DÁNIEL, *Szabadság, egyenlőség, testvériség* (*Sárospataki Füzetek*, 1861). A magyarországi adómegtagadás következményeire lásd: ELISAMTER [álnév], *Die ungarische Frage und die österreichische Finanz-calamität* (Berlin, 1862). A helyi önkormányzati szervek működésére lásd még: BALOGH ISTVÁN, HORVÁTH FERENC, KANYAR JÓZSEF és SIMONFFY EMIL feldolgozásait a *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. BÓNIS GYÖRGY–DEGRÉ ALAJOS (Bp. 1971) c. gyűjteményben. Az erdélyi öngazgatás problémáira lásd a már említetteken kívül: *Okmánytár Erdély legújabb jogtörténelméhez 1848–1865*. Kiad. SÁNDOR JÓZSEF (Kolozsvár, 1865); MESTER MIKLÓS, *Az autonóm Erdély...* 2. kiad. (Bp. 1937).

9. A FEBRUÁRI PÁTENS ÉS A FESZÜLTSG NÖVEKEDÉSE

A Februári Pátens keletkezéstörténetéhez lásd: [J. RITTER VON PERTHALER], *Neun Briefe über Verfassungs-Reformen in Österreich...* (Leipzig, 1860); F. FELLNER, *Das „Februarpatent“ von 1861* (*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1955). A kialakuló rendszerre és bírálatára lásd többek közt: ZÁBORSZKY ALAJOS, *Az osztrák politika árnyai* (Pest, 1861); G. KOLMER, *Parlament und Verfassung in Oesterreich. I. (Wien–Leipzig, 1902); Zur Geschichte der k. k. Ös-*

terreichischen Ministerien 1861–1916. Nach der Erinnerungen von ALOIS FREIHERRN VON CZEDIK. I. (Teschen–Wien–Leipzig, 1917); SOMOGYI ÉVA, Választójog és parlamentarizmus Ausztriában [1861–1907] (Bp. 1968).

Itt utalunk a magyarországi ellenállás kisugárzó hatására. A fentebb idézett műveken kívül lásd többek közt: KOVÁCS ENDRE, Magyar–cseh történelmi kapcsolatok (Bp. 1952); A. DEPOLI, Le elezioni del Nessuno a Fiume nel 1861 (*Rassegna Storica del Risorgimento*, 1954); CSAPLÁROS ISTVÁN, Kraszewski és Magyarország (Bp. 1963); J. ZDRADA, Stosunki polsko-węgierskie przed powstaniem styczniowym [1859–1862] (*Przegląd Historyczny*, 1963); W. FELCZAK, A galíciai és a magyar politikusok kapcsolatai a Habsburg Monarchiában a dualizmus kialakulásának idején (*Világ-történet*, 1973).

10. A TÁRSADALMI ÉS A NEMZETISÉGI POLITIKA ELLENTMONDÁSAI

Az idézett átfogó munkákban feldolgozott forrásanyag mellett lásd még a társadalmi kérdésekkel közvetve és közvetlenül foglalkozó „országbírói értekezlet” tárgyalásaira: Az országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában. I–II. Közli: RÁTH GYÖRGY (Pest, 1861). Vö. SARLÓS BÉLA, Deák politikai felfogása és az országbírói értekezlet (In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai gyűjtemény, 5. Zalaegerszeg, 1976). „Az országbírói értekezlet által javaslatba hozott ideiglenes törvénykezési szabályok”-at közli: Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ (Bp. 1896). Az államberendezkedés demokratizálásának kérdéskörére lásd: [SZOMBATHELYI ANTAL], Gondolatok az 1848-dik évi IX-, XI-, XIII- és XXIV-ik törvényczikkek értelmezése és alkalmazása köréből (Pest, 1861); BOSKO LAJOS, Politikai röpirat. Magyarország alkotmánya és az egyenjogúság (Pest, 1861). A zsidók jogegyenlőségének érvényesítése körüli vitára lásd az idézett történeti feldolgozásokon kívül: ROKONSTEIN JÓZSEF, A magyar izraelita az 1860-ik évben (Pest, 1860); NAGY JÓZSEF, Visszhang . . . (Pest, 1860); GÁSPÁR LAJOS, Nézetek az izraeliták felszabadításáról (Pest, 1861); KOVÁCS KÁROLY, A jó alkotmány és a zsidó emancipáció (Pest, 1861).

A szerző nevének említése nélkül rossz fordításban, megcsontkítva, de napvilágot látott Kossuth alkotmányjavaslata: A magyar nemzet szebb jövője . . . Fordítá és kiadja KOZMA IMRE (Győr, 1860). A fontosabb nemzetiségpolitikai egykorú megnyilatkozások közül lásd még: MOCSÁRY LAJOS, Programm a nemzetiség és a nemzetségek tárgyában (Pest, 1860). Az erdélyi románok felségfolyamodványa: Die Petition der Romanen Siebenbürgens, überreicht Sr. Kais. Kön. Apostol. Majestät in der Audienz am 10. Dezember, 1860 (Wien, 1860). A viták és a közeledés dokumentaiból lásd még: [ION AXENTIE-SEVERU] A. SEVERU, Ein brüderlich ernstes Wort an den »Pesti Napló« und die Gleichgesinnten in Ungarnlande (Wien, 1860); [STOJAČKOVIĆ] A. STOJACSKOVICS, Ueber die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben . . . (Temesvár, 1860); SZALAY LÁSZLÓ, A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz (Pest, 1861); [G. BARIT–WASS SAMU GR.], Az erdélyi oláh nemzetről szóló

országos törvénycikkek az Unióval szemben és ezekről értekezlet egy magyar és egy oláh közt (Brassó, 1861); DEÁK FARKAS, Őszinte szó a román testvérekhez (Kolozsvár, 1861); KÁROLYI EDE, Foederált Hunnia, vagy a nemzetek egyesülése (Kassa, 1861; 2. bőv. kiad. Pest, 1861). A feldolgozásokból lásd a már idézetteken kívül: F. BOKES, Pokusy o slovensko-maďarské vyrovnanie v r. 1861-1868 (Turč. Sv. Martin, 1941); BORSODY ISTVÁN, Magyar-szlovák kiegyezés. A csehszlovák-magyar viszony utolsó száz éve (Bp. 1945); KEMÉNY G. GÁBOR, A magyar nemzetiségi kérdés története. I. (Bp. 1947); I. SIPOS, Vier slowakische politische Gelegenheitsgedichte... (*Studia Slavica*, 1965); J. ŠIDAK, Die kroatische Politik in den sechziger Jahre des XIX. Jahrhunderts... (*Österreichische Osthefte*, 1967).

11. AZ 1861. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS PÁRTVISZONYAI

Az országgyűlés történetére lásd: BERZEVICZY ALBERT és SZABAD GYÖRGY idézett összefoglaló munkáit. A képviselőház társadalmi és nemzetiségi összetételére: LAKATOS ERNŐ, A magyar politikai vezetőréteg 1848-1918 (Bp. 1942). Az országgyűlés tárgyalásainak anyagát viszonylag a legteljesebben közli: Az 1861-ik évi magyar országgyűlés. I-III. Kiad. OSTERLAMB KÁROLY (Pest, 1861); KÓNYI MANÓ idézett gyűjteménye, PODMANICZKY FRIGYES és MADARÁSZ JÓZSEF emlékiratai mellett fontosak, de sok szubjektivitással terhelték Hunfalvy Pál naplójegyzetei az 1861-iki országgyűlésről. Kiad. ROMBAUER EMIL (*Új Magyar Szemle*, 1902). Szellemes, de részrehajló a kormánytámogató [KECSKEMÉTHY AURÉL] KÁKAY ARANYOS, Országgyűlési árny- és fényképek (Pest, 1861). A Teleki Lászlóval foglalkozó idézett irodalmat egészíti ki a halálával kapcsolatos vizsgálati jegyzőkönyvek közreadásával HATOS GÉZA, Teleki László halálának körülményei (*Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 1965 [1966]).

12. AZ ÁLLAMJOGI VITA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az alapkérdésekre a fentiekben kívül lásd a Határozati Párt balszárnyának röpiratát: 1847 vagy 1848? Tájékoztató. Több képviselő (Debrecen, 1861). A két álláspont eltéréseinek egykorú megítélése: KÖVÁRI LÁSZLÓ, A Deák- és a Teleki-beszéd különbségéről (*Kolozsvári Közlöny*, 1861. május 18.). A hadügyi önrendelkezésre lásd: A magyar honvéddhad. Ajánlva a nemzet képviselőinek B. LEUTSCH ALBERTTŐL. Ford. GLEVITZKY SÁNDOR (Sárospatak, 1861); A magyar hadsereg, mint szervezendőnek képzelet I. VÁNKÁ IMRE (Pest, 1861). A magyar magánjog visszaállításának kérdése. A képviselőház... üléseiben az országbírói értekezlet munkálatainak elfogadása ellen... elmondott beszédek... (Pest, 1861). Révész állásfoglalásának egyes motívumaira: RÉVÉSZ IMRE, Révész Imre élete 1826-1881 (Debrecen, 1936). A vita külföldi visszhangjából: Die Frage des Augenblicks. Pfingsten 1861. Von A. (Wien, 1861); O. LORENZ, Deák's Adress-Entwurf und das Staatsrecht Österreichs (Wien, 1861); F. SCHUSELKA, An Franz Deák (Wien, 1861); Der ungarische Ver-

fassungsstreit urkundlich dargestellt. Beilage zu dem Staatsarchiv von L. K. AEGIDI und A. KLAUHOLD (Hamburg, 1862). A bécsi külügyminisztérium tájékoztatóját lásd: Gróf Rechberg Bernát Deák Ferencz 1861-iki fölirotáról (*Budapesti Szemle*, 1899). Az angol parlament kapcsolódó vitáira lásd: Hansard's Parliamentary Debates. Third series, CLXII–CLXIV. (London, 1860–1861).

13. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS FEJLEMÉNYEI ÉS HATÁSUK AZ ORSZÁGGYŰLÉSRE

A zágrábi országgyűlés legfontosabb okmányait német fordításban függelékként közli: Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages... Hrsg. von S. PEJAKOVIĆ (Wien, 1861). Az 1861. évi karlócai szerb és turócszentmártoni szlovák kongresszusok memorandumainak magyar fordítását lásd: Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. II. (Pest, 1867).

A kérdéskört érintő forráskiadványok és feldolgozások közül lásd a korábban említettek mellett a szerb nemzeti kongresszusra: D. KIRILOVIĆ, Srpski narodni sabori. I–II. (Novi Šad, 1937–38). Turócszentmártonra: D. RAPANT, Viedenské memorandum slovenské z roku 1861 (Turč. Sv. Martin, 1943) és FR. BOKES, Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. I–II. (Bratislava, 1962–65). Miletić szerepére: N. PETROVIĆ, Svetozar Miletić i Narodna stranka I. 1860–1869 (Sremski Karlovci, 1968). A horvát politikai történet összefoglalása: J. ŠIDAK–M. GROSS–I. KARAMAN–D. ŠEPIĆ, Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914 (Zagreb, 1968). 1860-tól követi nyomon a horvát fejleményeket: W. FELCZAK, Ugoda węgiersko-chorwacka 1868 roku (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969). Az alapkérdések egykorú megközelítését tárgyalja: ARATÓ ENDRE, A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein (*Történelmi Szemle*, 1970. 3.). Az erdélyi román politikai mozgalomra lásd: JORDÁKY LAJOS, A Román Nemzeti Párt megalakulása (Bp. 1974).

14. AZ ORSZÁGGYŰLÉS FELOSZLATÁSA

Az országgyűlés felosztatására lásd az összefoglaló munkák (REDLICH, BERZEVICZY, SZABAD GYÖRGY) mellett elsősorban SZÖGYÉNY-MARICH és MADARÁSZ JÓZSEF emlékiratait. A végső megnyilatkozások szövegét közli OSTERLAMM KÁROLY idézett kiadványa. Egy részük megjelent angolul is: The two addresses of the Hungarian Diet... with the imperial rescript and other documents. Ed. G. HORNE PAYNE (London, 1862). Kecskeméthy értékelésével szállt szembe egykorúan: Echo der Skizzen... von Aurel Kecskeméthy gegeben von einem Mitgliede der Beschluss-partei (Hamburg, 1862). A fejlemények külföldi megítélésére lásd: S. MARKUS, Il barone Ricasoli e la questione ungherese (*Rassegna Storica del Risorgimento*, 1954); S. MARKUS, Relazione del viaggio in Ungheria nel 1861 dal Conte Fé Ostiani... (In: Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico. Udine, 1958).

VIII. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM MEGÚJÍTÁSA MAGYARORSZÁGON
ÉS A POLITIKAI ELLENÁLLÁS VÁLSÁGA (1861–1865)

1. A „PROVIZÓRIUM”

A már idézett összefoglaló művek mellett lásd még: O. B. FRIEDMANN, *Zehn Jahre Oesterreichischer Politik 1859–1869. I–II.* (Wien, 1879). Fontos, de antiliberalis torzításokkal terhes monográfia: E. MOLISCH, *Anton von Schmerling und der Liberalismus in Österreich* (Wien, 1944).

A provizórium nem kevés nehézséggel kialakított tisztségviselői gárdájának névsorát lásd: Magyarország tisztikara 1862-ben. Összeáll. S. J. F. Kiad. OSTERLAMB KÁROLY (Pest, 1862). Schmerling „jogvesztési” elméletére lásd az egykorúan nagy bátorsággal közreadott: CSEMEGI KÁROLY, *A jogvesztés elmélete és az államjog* (Pest, 1862). Csemegiről: SÁRLÓS BÉLA, *Csemegi Károly és a kiegyezés (Történelmi Szemle, 1968. 1–2.)*.

A szellemi elnyomásra lásd az idézett összefoglaló műveken kívül: SZOKOLY VIKTOR, *Cenzúra és haditörvényszékek (Hazánk s a Külföld, 1871)*; SZANA TAMÁS, *Tóth Kálmán életrajza* (Pozsony, 1884); PRÉM LORÁND, *Kövér Lajos...* (Bp. 1915); ELŐD GÉZA, *Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére* (Pécs, 1935); VÁLI MARI, *Emlékeim Jókai Mórról* (Bp. 1955); A. TAMBORRA, *Imbro Tkalac e l'Italia* (Roma, 1966); MIKLÓSSY JÁNOS, *Petőfi kortese, Vajda János barátja.* (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1968–1969. Bp. 1971); F. ENDLER, *Österreich zwischen den Zeilen* (Wien–München–Zürich, 1973).

2. KONZERVATÍV KIEGYEZÉSI AJÁNLAT

Apponyiék tervezetét közli: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ (továbbiakban: Deák Ferencz beszédei). III. 2. kiad. (Bp. 1903). A *Pragmatica Sanctio*ra alapozó, illetve a „közös ügyek” kezelésének a konzervatívok által ajánlott módját sokban előlegező röpiratok közül lásd a következőket: K. J. GR. MAILÁTH, *Ungarn und die Centralisation* (Leipzig, 1850); MAILÁTH KÁLMÁN GR., *Nyílt szöveg a hazához* (Lipce, 1861); [GROSSCHMID GÁBOR], *Oesterreich, Ungarn und die Woiwodina. Von einem Saxo-Magyaren* (Wien, 1850); *Betrachtungen über die dermalige Lage und die Zukunft Ungarns* (Stuttgart, 1851); *Die Pacificirung (!) Ungarns. Ein freies Wort an König und Vaterland* (Pest, 1861); [A. FISCHHOF-J. UNGER], *Zur Lösung der ungarischen Frage* (Wien, 1861); [JANKOVICH GYÖRGY], *A megoldáshoz...* (Pest, 1862).

Kovács Lajossal szoros eszmei rokonságban állottak: [VIDA KÁROLY], *Restauratio vagy revolutio? Őszinte szó a magyar nemzethez* (Lipce, 1861). [VIDA KÁROLY], *Ausztriával-e vagy a nélkül? Második őszinte szó...* (Pest, 1862); ZICHY ANTAL,

A kérdéshez (Pest, 1861); ZICHY ANTAL, Magyar szabadelvű-conservatív politika (Pest, 1862). Saját röpiratai: [KOVÁCS LAJOS], A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint (Pest, 1862); KOVÁCS LAJOS, Kísérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására (Pest, 1863).

3. TÖREKVÉSEK AZ EGYÜTT ÉLŐ NÉPEK ÖSSZEFOGÁSÁNAK ELŐMOZDÍTÁSÁRA

A jórészt kiadatlan forrásanyagra támaszkodó alfejezetben idézett, Szilágyi Virgil által írt cikksorozattól már megjelenését közvetlenül követően elhatárolták magukat a *Magyar Sajtó* 1862. január 29-i számában a Határozati Párt irányító frakciójának tagjai és jórészt ezt az elhatárolódást szolgálta JÓKAI MÓR, Politikai nemzetiség c. cikksorozata is (*Magyar Sajtó*, 1862. febr. 1.–márc. 13.); JÓKAI MÓR, Cikkek és beszédek. VI. Kiad. LÁNG JÓZSEF–RIGÓ LÁSZLÓ–KERÉNYI FERENC (Bp. 1975). A legélesebb támadást VERTÁN ENDRE intézte álnevű röpiratában: KUNÁGOTAI, A „Jövő” nemzetisége (Arad, 1862). A polémia előzményeire lásd még: TAKÁTS SÁNDOR, Jókai politikai pályafutása (In: Jókai Mór politikai beszédei I. Bp. 1925); D. SZEMZŐ PIROSKA, Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon” c. lapjának megindulásában (*Magyar Könyvszemle*, 1969).

4. A DUNAI SZÖVETSÉG TERVE

Az emigráción belüli politikai meghasonlásra lásd a már idézett munkákon kívül: LUKÁCS LAJOS, Aspromonte és a magyar emigráció 1862-ben (*Századok*, 1963. 1.); Kossuth Lajos levelei Földvári Károlyhoz 1862–1863. Kiad. NAGY DEZSŐ (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1970). Magyar emigránsok részvételére az amerikai polgárháborúban lásd többek közt: E. VASVÁRY, Lincoln's Hungarian Heroes... (Washington, 1939); ÁCS TIVADAR, Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–1865 (Bp. 1964).

A Dunai Szövetség tervét és Kossuth „Felvilágosítások a Dunai Confoederatio projectumához” c. írásának a szövegét lásd: Kossuth Lajos iratai. VI. Kiad. KOSUTH FERENCZ (Bp. 1898). Klapka tervezete megjelent az I documenti diplomatici italiani II. c. idézett kiadványban. Szemere támadásának önálló röpiratként való megjelentetéséről maguk a hatóságok gondoskodtak: SZEMERE BERTALAN, Nyílt levél Fényes Elekhez (Pest, 1862). Eötvös 1862-ben elhatárolta magát a tervtől, lásd: J. BALOGH, Eötvös und Montalambert (Bp. 1939), 25–26., de 1865-ben naplójának megvallotta, hogy maga is elkerülhetetlennek ítéli távlatilag egy dunai föderatív köztársaság megteremtését. Lásd: BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868. Kiad. LUKINICH IMRE (Bp. 1941), 116–117.

A Dunai Szövetség tervének nagy irodalmából kiemeljük a következőket: GYÖRGY JÁNOS, A dunai konföderáció. 2. kiad. (Bp. 1918); R. GRAGGER, Die Donau-Kon-

föderation. Ludwig Kossuths Plan der Lösung des Donastaatenproblems (Berlin, 1919); E. WERTHEIMER, Kossuths Projekt einer Donaukonföderation (*Österreichische Rundschau*, 1920); TH. LENGYEL, La Hongrie et la confédération danubienne (*Nouvelle Revue de Hongrie*, 1943. 4.); LAJTOR LÁSZLÓ, Kossuth dunai konföderációs terve és előzményei (Bp. 1944); C. BENDA, Kossuth et la coopération entre les peuples danubiens (*Revue d'Histoire Comparée*, 1946). Politikai megnyilatkozásaiban Jászi ismételtlen visszatért a Dunai Szövetség történeti problematikájára. Lásd: JÁSZI OSZKÁR, A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok (Bp. 1918); JÁSZI OSZKÁR, Üzenet... a dunai konföderációról (*Husadik Század*, 1947). Vö. IRINYI KÁROLY, Mitteleuropa-tervek... (Bp. 1973) és J. GALÁNTAI, Oszkár Jászi's Conceptions of Federalism... (Bp. 1975). Magának a Dunai Szövetség tervének értékelésére az újabb történeti irodalomból lásd: R. WIERER, Der Föderalismus...; R. A. KANN, Das Nationalitätenproblem...; MÉREI GYULA, Föderációs tervek... és KOVÁCS ENDRE, A Kossuth-emigráció c. idézett műveket.

5. A SZERVEZETT ELLENÁLLÁS FELSZÁMOLÁSA

PODMANICZKY emlékirata, BERZEVICZY ALBERT, TAKÁTS SÁNDOR, LUKÁCS LAJOS és D. SZEMZŐ PIROSKA idézett feldolgozásai mellett lásd még: 1849–1866. Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez. Az Asbóth-család irataiból (Pest, 1871); NAGY MÁRTON, Régi nevek – régi regék (Nagyvárad, 1897); STEIER LAJOS, Beniczky Lajos visszaemlékezései... (Bp. 1924); MIKSZÁTH KÁLMÁN, Jókai Mór élete és kora. Kiad. REJTŐ ISTVÁN (Bp. 1961); SZAKÁCS MARGIT, Vidacs János politikai pályafutása 1848–1867 (*Folia Historica*, I. Bp. 1972).

6. A KIEGYEZÉSI TÖREKVÉSEK MEGERŐSÖDÉSE

A nemzetiségi kérdés és az együtt élő népek egymáshoz való viszonyának alakulására 1861 óta lásd a már idézett átfogó irodalmon kívül: [M. POLIT-DESANČIĆ] M. POLITH, Die Nationalität und ihre staatsrechtliche Begründung (Wien, 1862); [TELEKI DOMOKOS], Siebenbürgen und die Österreichische Regierung in den letzten vier Jahren (Leipzig, 1865); [POPOVIĆ] M. POPOVICH, A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból. Ford. SÁRCSEVICS AMBRUS (Szabadka, 1865); BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, A nemzetiségi kérdés [1865] (In: Bárány Eötvös József összes művei. XVI. Bp. 1903); V. MOLDOVANU, Dieta Ardealului din 1863–1864 (Cluj, 1932); MESTER MIKLÓS, Az autonóm Erdély c. idézett munkája mellett lásd önállóan is megjelent tanulmányát: Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei a magyarokkal és szászokkal 1860–1863 (Bp. 1936). Itt említtem meg, kapcsolódva a Spira György által az 1562. oldalon előadottakra, hogy D. Stratimirović tábornok, aki 1848/49-ben a szerb felkelők főparancsnoka volt, 1864-ben nemcsak ke-

reste az összefogást Kossuthtal, hanem erős önkritikával tette ezt, „baklövésnek” minősítve saját hajdani fegyverhez nyúlását a magyar forradalmi kormányzat ellenében. Megítélésem szerint ez is azt indokolja, hogy az 1848 tavaszán kialakult szerb–magyar konfliktus létrejöttében csak korlátozott jelentőséget tulajdonítsunk a Thim József s még inkább Spira György által drámai fordulóponttá emelt, ám kellő forráskritika nélkül rekonstruált április 9-i Stratimirović–Kossuth–„vitának” s állítólagos kardesőrtetésnek, és jóval több figyelmet a márciusi eseményeket követő fraternizálás által csak elfedett, de meglévő ellentétek tényleges okainak és már tevékeny szítogatóik tényleges szándékainak. Eötvös egykorú nemzetiségpolitikai koncepciójára, illetve tervére a birodalom struktúrájának átalakítására lásd a már idézett műveken kívül: J. WEBER, Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage (München, 1966) és P. BÖDY, Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary 1840–1870... (Philadelphia, 1972).

A társadalmi feszültségre lásd a már idézett irodalmon kívül: Vázlata az 1861. esztendőben visszaállított kir. ítélőtábla, mint legfelsőbb úrbéri bíróság működésének... (Pest, 1871); DÉNES GYÖRGY, Az orosházi földmunkások és szegényparasztok 1863. évi megmozdulása (A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve, 1959); Az I. Internacionálé és Magyarország. Szerk. ERÉNYI TIBOR–KOVÁCS ENDRE (Bp. 1964).

A nemzetközi helyzet alakulására és a kiegyezésre törekvők külpolitikai érveire lásd az idézett művek mellett: TANÁRKY GEDEON, Magyarország helyzete az európai államrendszerben (Pest, 1866); FRIEDJUNG HENRIK, Harcz a német hegemoniáért 1859–1866. I–III. (Bp. 1902); H. WENDT, Bismarck und die polnische Frage (Halle, 1922); L. D. STEEFEL, The Schleswig-Holstein Question (Cambridge, Mass. 1932); H. R. v. SRBIK, Quellen zur deutschen Politik Österreichs 1859–1866. I–V. (Öltenburg, 1934–38); KOVÁCS ENDRE, Az 1863-i lengyel felkelés és a magyar emigráció (*Történelmi Szemle*, 1960. 2–3.); F. ENGEL-JANOSI, Österreich und die französisch-italienische Konvention vom September 1864 (*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1963); BÖHM JAKAB, Adalékok az 1863–64. évi lengyel felkelés magyar támogatásához (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1964. 1.); DRÓSZEGI ISTVÁN, A Deák-párt és a német egység (*Századok*, 1970. 2.).

IX. FEJEZET

A KIEGYEZÉS (1865–1867)

I. DEÁK FERENC KIEGYEZÉSI AJÁNLATA

DEÁK FERENC, Adalék a magyar közjoghoz (Pest, 1865) c. műve válasz volt W. LUSTKANDL, Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage... (Wien, 1863) c. államjogi munkájára. A „Húsvéti cikk” és a „Májusi program” szövegét közli KÓNYI MANÓ idézett gyűjteménye III. kötetében. Augusz

szerepére először utalt FRANKENBURG ADOLF, Egy kis adat a kiegyezés stadiumából. (In: Deák-album. Bp. 1876). WERTHEIMER EDE forrásfeltárására és REDLICH művére is támaszkodva a kérdéssel behatóan foglalkozott HANÁK PÉTER, Deák hűsvéti cikkének előzményei (*Történelmi Szemle*, 1974. 4.). Felfogásának alakulására: HANÁK PÉTER, Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása (In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai gyűjtemény, 5. Zalaegerszeg, 1976). Deák sajátos öngazolását, Károlyi Sándor történelmi szerepének újraértékelését rögzítette 1866-ban egy angol látogatója: *Memoirs and letters of... Sir Robert Morier from 1826 to 1876*. Ed. ROSSLYN WEMYSS (London, 1911. II. 53–53. 1.). Eötvös fenntartásaira: EÖTVÖS JÓZSEF, Naplójegyzetek – gondolatok; ANTALL JÓZSEF, Eötvös József Politikai Hetilapja és a kiegyezés előkészítése 1865–1866 (*Századok*, 1965. 6.). Deák politikai fordulatának megítélésére lásd még: KOMJÁTHY MIKLÓS, Az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsa (Bp. 1966) és SZABAD GYÖRGY, Deák Ferenc három politikai korszaka (*Magyar Tudomány*, 1976).

2. ALKOTMÁNYOS FORDULAT ÖNKÉNYURALMI ELŐKÉSZÍTÉSE

Összefoglalóan erre és a következő alfejezetre is lásd a korábban idézett művek, elsősorban J. REDLICH, SASHEGYI OSZKÁR és KOMJÁTHY MIKLÓS munkái mellett: GALÁNTAI JÓZSEF, Az 1867-es kiegyezés (Bp. 1967); Schmerling kormányzati időszakának is hasznos összefoglalója, a bukását követő lajtántúli fejleményeket pedig az újabb szakirodalomban a legmélyebben tárja fel és elemzi: SOMOGYI ÉVA, A birodalmi centralizációtól a dualizmusig [Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez] (Bp. 1976).

A Belcredi-kormány minisztertanácsai jegyzőkönyveinek kiadása: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. 6. Abt. Das Ministerium Belcredi. Bearbeitet von H. BRETTNER-MESSLER. I–II.* (Wien, 1971–73). A sajtóra lásd: A Magyarországon jelenleg érvényben levő sajtó-szabályok gyűjteményének hiteles kiadása (Pest, 1865). A megyei autonómia helyreállításának és további szerepének kérdésére: TISZA KÁLMÁN, Parlamenti felelős kormány (Pest, 1865); [VERTÁN ENDRE] KUNÁGOTAI, A képviselői és önkormányzati rendszer... (Arad, 1865); HORVÁT BOLDIZSÁR, Municipium és parlamentarismus (Pest, 1866). A lajtántúli fejleményekre lásd még: F. KRONES, Moritz von Kaiserfeld (Leipzig, 1888); A. ZIMPRICH, Belcredis Versuche einer Föderalisierung der Donaumonarchie (*Ungarn-Jahrbuch*, I. Mainz, 1969); J. F. ZACEK, Palacký. The historian as scholar and nationalist (*The Hague–Paris*, 1970).

3. AZ ÚJ ORSZÁGGYŰLÉS

A választásokra és az országgyűlés tárgyalásaira lásd a kiadatlan forrásanyagon és az országgyűlés hivatalos kiadványain kívül: Az 1865-ik évben összeírt választók statisztikája (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1866); MOCSÁRY LAJOS,

A kérdések kérdése (Pest, 1866); [SZÁSZ KÁROLY], Egy képviselő napló-jegyzetei az 1865. december 10-kén megnyílt országgyűlés alatt (Pest, 1866); Országgyűlési emlékkönyv. Szerk. FARKAS ALBERT (Pest, 1867). A „hatvanhetes” bizottság és a „tizenötös” albizottság naplóit és munkálatait is tartalmazza: A közös viszonyok rendezésére vonatkozó okmánytár. Kiad. HECKENAST GUSZTÁV (Pest, 1867); lásd továbbá: SEBESTÉNY SÁNDOR, Csiky Sándor politikai pályafutása (Bölcsészdoktori értekezés kézírata. Bp. 1971); MAYER MÁRIA, A ruszinok (kárpátukránok) és az 1865. évi képviselőválasztás (*Századok*, 1974. 5–6.); KOMJÁTHY MIKLÓS, Ferenc József a „perfid” Deák Ferencről (In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai gyűjtemény, 5. Zalaegerszeg, 1976).

4. AZ 1866. ÉVI OSZTRÁK–POROSZ–OLASZ HÁBORÚ ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1866-os összecsapás feltételeinek kialakulása és következményei állnak KOVÁCS ENDRE, Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez (Bp. 1968) c. átfogó munkájának középpontjában. A kérdéskör hatalmas irodalmából a már idézett összefoglaló műveken kívül kiemeljük: A. KIENAST, Die Legion Klapka... (Wien, 1900); ÓVÁRY LIPÓT, Az 1866-iki hadjárat és a magyar emigráció (Bp. 1903); W. CH. CLARK, Franz Joseph and Bismarck. The Diplomacy of Austria before the War of 1866 (Cambridge, 1934); W. SCHÜSSLER, Königrätz 1866... (München, 1958); GONDA IMRE, Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés (Bp. 1960); PERJÉS GÉZA, A hadászati belső és külső vonal... Emlékezés Königrätzre (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1966. 2.); A. WANDRUSZKA, Schicksalsjahr 1866 (Graz–Wien–Köln, 1966); D. BEYRAU, Russische Orientpolitik und die Entstehung des deutschen Kaiserreiches 1866–1870/71 (Wiesbaden, 1974).

5. A KIEGYEZÉSI TÁRGYALÁSOK FOLYTATÁSA ÉS KOSSUTH TILTAKOZÁSA

Az országgyűlési kiadványokon és a már fentebb idézett irodalmon kívül lásd még: SZODORAY SÁNDOR, Kossuth Lajos és fiainak az 1867-dik évben megjelent összes leveleik (Pest, 1868); DÁNYI KÁROLY, Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben (Kolozsvár, 1941); Vajda János válogatott politikai írásai. Kiad. KOMLÓS ALADÁR (Bp. 1954); DEZSÉNYI BÉLA, Kossuth Lajos publicisztikai munkássága az emigrációban (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1959); TARDY LAJOS, Kossuth illegális emigrációs folyóirata: a „Negyvenkilenc” (*Magyar Könyvszemle*, 1967. 3.); VAJDA JÁNOS, Politikai röpiratok (In: Vajda János összes művei. VI. Sajtó alá rend. BARTA JÁNOS és MIKLÓSSY JÁNOS. Bp. 1970); GERGELY ANDRÁS–VELIKY JÁNOS, A politikai közlemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén (In: Magyar Történelmi Tanulmányok VII. Debrecen, 1974).

6. A KIEGYEZÉS MEGKÖTÉSE ÉS ELFOGADTATÁSA

Az országgyűlési kiadványok, KÖNYI MANÓ gyűjteménye és a már idézett emlékiratok mellett lásd még: KERKÁPOLY KÁROLY, Publicistai dolgozatok az 1865–68. évi országgyűlés alatt (Pest, 1869); PODMANICZKY FRIGYES BR., Jelentés az 1865–68-iki országgyűlés folyamáról (Pest, 1869); SZILÁGYI ISTVÁN, Várady Gábor országgyűlési levelei 1865–1868. I–II. (Pest, 1871); F. F. GRAF VON BEUST, Aus drei Viertel-Jahrhundert. I–II. (Stuttgart, 1887); Koronázási emlékkönyv... Szerk. KOVÁCS DÉNES–SZIKLAY JÁNOS (Bp. 1892); A koronázás bojkottálói: SZAKÁCS MARGIT, A „cinkotai magyarok” (*Folia Archeologica*, 1964); Beust német politikájára: H. POTTHOFF, Die deutsche Politik Beusts (Bonn, 1968).

7. A KIEGYEZÉS TARTALMA

A kiegyezés törvénybe iktatott szövegét lásd: Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ (Bp. 1896) c. idézett művet, illetőleg E. BERNATZIK, Die österreichischen Verfassungsgesetze (Wien, 1911). Az 1867. március 17-i minisztertanács által elfogadott titkos szabályzat szövegét közli: Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918. Kiad. IVÁNYI EMMA (Bp. 1960) 531–532. old.

A kiegyezés hatalmas irodalmából a következő publikációkat emeljük ki a már idézett munkákon kívül: H. FRIEDJUNG, Der Ausgleich mit Ungarn..., 3. Aufl. (Leipzig, 1878); ANGYAL DÁVID, Még egyszer az 1867. XII. tc. 11. §-a (*Budapesti Szemle*, 1904); I. VON ŽOLGER, Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn (Leipzig, 1911); BIBÓ ISTVÁN, Eltorzult magyar alkat – zsákutcs magyar történelem (*Válasz*, 1948); A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről (*Századok*, 1962. 1–2.). Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Red. PETER BERGER (Wien–München, 1967); Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Red. THEODOR MAYER (München, 1968); Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Materialien... der internationalen Konferenz in Bratislava... Hrsg. von A. VANTUCH–L. HOLOTÍK (Bratislava, 1971); A. LORANT, Le compromis austro-hongrois et l'opinion publique française en 1867 (Genève, 1971); HANÁK PÉTER, Magyarország a Monarchiában (Bp. 1975); DÉNES IVÁN ZOLTÁN, A történelmi szükségszerűség értelmezésének problémájához (*Valóság*, 1976. 8.); T. FRANK, The British Image of Hungary 1865/1870 (Bp. 1976).

2. KÖTET

HARMADIK RÉSZ

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE
A DUALIZMUS ELSŐ NEGYEDSZÁZADÁBAN
(1867–1890)

A kiegyezést követő negyedszázad történetének első összefoglalását a kortárs szabadelvű politikus és publicista, BEKSICS GUSZTÁV nyújtotta: I. Ferencz József és kora címen a SZILÁGYI SÁNDOR által szerkesztett Magyarország története X. kötetében (Bp. 1898). Szintén kortárs publicisták tollából származó, rendszertelen, de sok részletadaleköt, érdekes politikai pletykát tartalmazó munka: Politikai Magyarország. II–IV. Szerk. SZÁSZ JÓZSEF–ÁBRÁNYI KORNÉL (Bp. 1913–1914). Konzervatív, antiliberális felfogású korképet rajzol SZEKFÜ GYULA, Három nemzedék (Bp. 1920) c. munkájában, valamint a HÓMAN BÁLINT–SZEKFÜ GYULA, Magyar történet V. kötetében. 7. kiad. (Bp. 1943). A korszak első alapos feldolgozását nyújtotta liberális felfogásban GRATZ GUSZTÁV, A dualizmus kora 1867–1918 (Bp. 1934) c. kétkötetes művében. Publicisztikai jellegű írás PETHŐ SÁNDOR, Világostól Trianonig. 4. kiad. (Bp. 1925) c. könyve.

Az első marxista szemléletű feldolgozás: MÓD ALADÁR, 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. 7. bőv. kiad. (Bp. 1954), majd PACH ZSIGMOND PÁL–HANÁK PÉTER, Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849–1918. 2. füzet, 1867–1880 (Egyetemi jegyzet. Bp. 1956).

A legújabb összefoglalásokban SZABAD GYÖRGY (Magyarország története. II. Főszerk. MOLNÁR ERIK. 2. átdolg. és bőv. kiad. Bp. 1967), illetve KOLOSSA TIBOR, DIÓSZEGI ISTVÁN, SZÁSZ ZOLTÁN, S. VINCZE EDIT és KATUS LÁSZLÓ (Magyarország története 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Szerk. HANÁK PÉTER, ERÉNYI TIBOR és SZABAD GYÖRGY. Bp. 1973) írták meg a korszak történetét. A kor történetének vitatott kérdéseiről lásd: HANÁK PÉTER, A dualizmus korának történeti problémái (Bp. 1971).

Az osztrák történetírók túlnyomórészt Ausztria történetével foglalkoztak, de természetesen tárgyalták az egész Monarchiát érintő fő kérdéseket. A politikai események kortárs, liberális felfogású, aprólékosan részletezett előadását adja WALTER ROGGE, Österreich von Világos bis zur Gegenwart I–III. (Leipzig–Wien, 1873) és Österreich seit der Katastrophe Hohenwart–Beust (Leipzig–Wien, 1879). Liberális szellemű, jó összefoglalás: RICHARD CHARMATZ, Österreichs innere Geschichte von 1848–1907. I–II. (Berlin, 1911). Alapos feldolgozás, részletes bibliográfiával: KARL und MATHILDE UHLIRZ, Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. II/2. 1848–1914. (Graz–Wien–Leipzig, 1941).

Konzervatív, a soknemzetiségű Monarchiát idealizáló mű: HUGO HANTSCH, *Die Geschichte Österreichs*. II. 1689–1918. 3. Aufl. (Wien, 1962). Modern szellemű, jó összefoglalás bőséges bibliográfiával: ERICH ZÖLLNER, *Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 5. Aufl. (Wien, 1974).

Ferenc József személyére: JOSEPH REDLICH, *Kaiser Franz Joseph von Österreich* (Berlin, 1929); EGON CAESAR CONTE CORTI, *Mensch und Herrscher* (Graz, 1952); ALEXANDER NOVOTNY, *Franz Joseph I. An der Wende vom alten zum neuen Europa* (Göttingen–Frankfurt–Zürich, 1968).

A dualista Monarchiával több nyugat-európai történész foglalkozott. Elsőnek LOUIS EISENMANN: *Le compromis austro-hongrois de 1867* (Paris, 1904) c. műve említendő. Az első világháború alatt H. WICKHAM STEED, *The Hapsburg Monarchy* (London, 1913), valamint WILLIAM ROBERT SETON-WATSON (*SCOTUS VIATOR* írói néven) számos publicisztikai művében nagyarányú politikai kampányt folytatott a Monarchiában fennálló nemzetiségi elnyomás leleplezésére és elítélésére. A második világháború után objektívebb szemléletű művek jelentek meg: ARTHUR MAY, *The Habsburg Monarchy 1867–1914* (Cambridge, Mass. 1951); A. J. P. TAYLOR, *The Habsburg Monarchy, 1809–1918*. 3. ed. (London, 1960); ROBERT A. KANN, *Werden und Zerfall des Habsburgerreiches* (Graz, 1962); C. A. MACARTNEY, *The Habsburg Empire 1790–1918* (London, 1969); ADAM WANDRUSZKA, *Österreich–Ungarn vom ungarischen Ausgleich bis zum Ende der Monarchie* (In: *Handbuch der europäischen Geschichte*. 6. Hrsg. von THEODOR SCHIEDER. Stuttgart, 1968) és elsősorban ROBERT A. KANN, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. I–II. (Graz–Köln, 1964) c. nagyszabású, a dualista Monarchia alapvető problémáit tárgyaló műve.

I. FEJEZET

A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA ÉS MEGSZILÁRDULÁSA (1867–1875)

A kiegyezés utáni évek történetének legfontosabb forrásai a minisztertanácsi jegyzőkönyvek és az egyes minisztériumok levéltárai a budapesti Országos Levéltárban. A korszak kiemelkedő politikusainak iratai és levelezése részben az Országos Levéltárban őrzött családi levéltárakban, részben pedig az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kéziratárában található. A nyomtatott források közül – a gazdag korabeli sajtó mellett – elsősorban az Országgyűlés képviselőházának, illetve főrendiházának naplójára és irományaira, valamint a *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytár 1000–1895. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ (Bp. 1896–1897) köteteire hívjuk fel a figyelmet. A forráskiadványok közül alapvető: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÖNYI MANÓ. IV–VI. 2. kiad. (Bp. 1903). Kossuth Lajos gazdag hagyatékának sajnos nincs kritikai kiadása; csak válogatást nyújt: Kossuth Lajos iratai. VII–IX. (Bp. 1900). A korszak egyéb politikusainak iratai: Eötvös József összes művei 19–20. Szerk. VOINOVICH GÉZA

(Bp. 1901–1903); BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868. Közzéteszi, bev. és jegyz. LUKINICH IMRE (Bp. 1941); Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Összeáll., bev. és jegyz. FELKAI LÁSZLÓ (Bp. 1957); Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette CSENGERY LORÁND, bev. WLASSICS GYULA (Bp. 1928); Mocsáry Lajos válogatott írásai. Kiad. KEMÉNY G. GÁBOR (Bp. 1958).

A korszak szereplőinek naplói és emlékiratai közül fontosabbak: MADARÁSZ JÓZSEF, Emlékirataim 1831–1881 (Bp. 1883); TÁNCSICS MIHÁLY, Életpályám. Kiad. CZIBOR JÁNOS (Bp. 1949); PODMANICZKY FRIGYES, Naplótöredékek 1824–1887 (Bp. 1887–1888); Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Szerk. RÓZSA MIKLÓS (Bp. 1909); HALÁSZ IMRE, Egy letűnt nemzedék (Bp. 1911). Osztrák részről: FRIEDRICH FERDINAND BEUST, Aus drei Vierteljahrhundert. I–III. (Stuttgart, 1887–1889).

A kiegyezés utáni évek történetére a már idézett összefoglaló munkákon kívül, fontos adalékokat tartalmaznak a vezető államférfiak életrajzai: FERENCZI ZOLTÁN, Deák élete. III. (Bp. 1904); WERTHEIMER EDE, Gróf Andrássy Gyula élete és kora. II–III. (Bp. 1910–1913); FERENCZI ZOLTÁN, Bárány Eötvös József (Bp. 1903); SÖTÉR ISTVÁN, Eötvös József. 2. kiad. (Bp. 1967); SZEKFI GYULA, Az öreg Kossuth (In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. Szerk. I. TÓTH ZOLTÁN. II. Bp. 1952); TÓTH EDE, Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete [1826–1874] (Bp. 1967).

1. A DUALIZMUS RENDSZERE AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN

A kiegyezés és a dualista államrendszer az elmúlt évszázad folyamán a politikai publicisztika, a jog- és államtudomány, valamint a történetírás élénken vitatott, újra meg újra szőnyegre kerülő témája volt. A korszakkal foglalkozó, s már felsorolt összefoglaló munkák mellett e gazdag irodalomból csak a legfontosabbakat és legjellemzőbbeket emeljük ki. Magyar részről a 67-es felfogás klasszikus kifejtését nyújtja IFJ. ANDRÁSSY GYULA, Az 1867-i kiegyezésről (Bp. 1896) c. könyve, továbbá BEKSICS GUSZTÁV, A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink (Bp. 1892), és A dualisztikus monarchia (Sepsiszentgyörgy, 1895). A függetlenségi ellenzék álláspontjára lásd: MOCÁRY LAJOS, A közözügyi rendszer zárszámadása (Bp. 1902). Jogtörténeti-közjogi szempontú: POLNER ÖDÖN, Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti fejlődésében és jelen alakjában (Bp. 1891); RÉZ MIHÁLY, Magyarország és Ausztria közjogi viszonya (Bp. 1910); APPONYI ALBERT, Die rechtliche Natur der Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn (Wien–Leipzig, 1911).

A legújabb, marxista szemléletű magyar történeti irodalomból lásd főleg HANÁK PÉTER tanulmányait: A dualizmus válságának problémái a XIX. sz. végén (*Történelmi Szemle*, 1959. 1–2.); A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés (*Kritika*, 1967. 10.); Die bürgerliche Umgestaltung der Habsburger Monarchie und der Ausgleich von 1867 (In: Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe.

Ed. by E. PAMLÉNYI. Bp. 1970); valamint Magyarország a Monarchiában (Bp. 1975) c. tanulmánykötetét; továbbá: GALÁNTAI JÓZSEF, Az 1867-es kiegyezés (Bp. 1967); DIÓSZEGI ISTVÁN, A kiegyezés magyar szemszögből (*Valóság*, 1968. 1.). A kiegyezéssel kapcsolatos vitákról lásd: A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről (*Századok*, 1962. 1-2.); Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről (Bp. 1971); HANÁK PÉTER, Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában (*Valóság*, 1973. 12. és 1974. 12.).

A kiegyezéssel és a dualista rendszerrel foglalkozó osztrák politikai-közjogi-történeti irodalomból említésre méltó F. TEZNER, Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik (Wien, 1907) és Die Wandlungen der österreichisch-ungarischen Reichsidee (Wien, 1905); ALFRED VON OFFERMAN, Das Verhältnis Ungarns zu Österreich (Wien-Leipzig, 1902); [KARL RENNER] R. SPRINGER, Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (Wien-Leipzig, 1906); J. ULBRICH, Das österreichische Staatsrecht (Tübingen, 1909); IVAN ŽOLGER, Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn (Leipzig, 1911); VIKTOR BIBL, Der Zerfall Österreichs. 2. Von Revolution zu Revolution (Wien, 1924); HEINRICH BENEDIKT, Monarchie der Gegensätze. Österreichs Weg durch die Neuzeit (Wien, 1947); HAROLD STEINACKER, Austro-Hungarica. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie (München, 1963). Az osztrák álláspont klasszikus kifejtése még ma is JOSEPH REDLICH nagy munkája: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I-II. (Leipzig, 1920-1926).

Igen értékes anyagot tartalmaznak azok a tanulmánykötetek, illetve nemzetközi konferenciák anyagai, amelyek az elmúlt évtizedben láttak napvilágot – elsősorban a kiegyezés 100. évfordulójához kapcsolódva – a kérdés különböző nemzetiségű szakértőinek közreműködésével: Probleme der Francisko-Josephinischen Zeit 1848-1916. Hrsg. von FRIEDRICH ENGEL-JANOSI und HELMUT RUMPLER (Wien, 1967); Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen. Red. PETER BERGER (Wien-München, 1967); Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen (München, 1968); Historisches Geschehen im Spiegel der Gegenwart. Österreich-Ungarn 1867-1967. Hrsg. von Institut für Österreichskunde (Wien, 1970); Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Materialien (Referate und Diskussion) der internationalen Konferenz in Bratislava 28. 8.-1. 9. 1967. Bearb. von ANTON VANTUCH. Hrsg. von LUDOVIT HOLOTÍK (Bratislava, 1971).

A monarchia nemzetközi helyzetéről a kiegyezés idején: KOVÁCS ENDRE, Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez (Bp. 1968); GONDA IMRE, Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés (Bp. 1960). A Monarchia társadalmi-politikai és nemzeti struktúrájáról: OSCAR JÁSZI, The Dissolution of the Habsburg Monarchy (Chicago, 1929); NIKOLAUS VON PRERADOVICH, Die Führungsschichten in Österreich und Preußen, 1804-1918 (Wiesbaden, 1955); HANÁK PÉTER, A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén (*Történelmi Szemle*, 1959. 1-2.); FRAN ZWITTER-JAROSLAV ŠIDAK-VASO BOGDANOV, Les problèmes nationaux dans la monarchie

des Habsbourg (Beograd, 1960); KARL GOTTFRIED HUGELMANN, Das Nationalitätenrecht des alten Österreichs (Wien–Leipzig, 1934); HUGO HANTSCH, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich (Wien, 1953); The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: A Critical Appraisal (*Austrian History Yearbook*, Vol. III. 1967. Pt. I–III.) (Az 1966. évi bloomingtoni nemzetközi konferencia anyaga); Die Habsburgermonarchie 1848–1918. III. Die Völker des Reiches. Hrsg. von ADAM WANDRUSZKA und PETER URBANITSCH (Wien, 1980), valamint R. A. KANN, Nationalitätenproblem c. idézett munkája.

Magyarország helyzetéről a Monarchiában lásd: SÁNDOR VILMOS, Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában (*Történelmi Szemle*, 1958. 1–2.); JULIUS MISKOLCZY, Ungarn in der Habsburger–Monarchie (Wien–München, 1959); HANÁK PÉTER, Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? (*Századok*, 1971. 5.). A dualista államrendszer közös intézményei kialakulásának beható elemzését nyújtja KOMJÁTHY MIKLÓS, Az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsának kialakulása (*Levéltári Szemle*, 1965. 3.); A közös külügy-miniszteri állás kialakulása és funkciója (*Levéltári Szemle*, 1965. 4.) és Az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsa (Bp. 1966) c. tanulmányaiban. A Monarchia állam- és jogrendszerének és közigazgatásának legújabb összefoglaló ismeretete nemzetközi szerzőgárda tollából: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. II. Verwaltung und Rechtswesen. Hrsg. von ADAM WANDRUSZKA und PETER URBANITSCH (Wien, 1975).

A hadügy rendezéséről és a honvédségről: A magyar királyi honvédség története 1868–1918. Szerk. BERKÓ ISTVÁN (Bp. 1928); ANGYAL DÁVID, Deák Ferenc emléke és a katonai kérdés (*Budapesti Szemle*, 1904. 117.); WALTER WAGNER, Geschichte des k. u. k. Kriegsministeriums. 2. 1866–1888 (Wien, 1971).

Ausztria belpolitikai viszonyairól az idézett összefoglaló munkákon kívül lásd: EDMUND BERNATZIK, Die österreichischen Verfassungsgesetze. 2. Aufl. (Wien, 1911); ERNST C. HELLBING, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte (Wien, 1956); FRIEDRICH WALTER, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1550–1955 (Wien–Köln–Graz, 1972); ANTON LEO HICKMANN, Die österreichische Reichsrat. Seine Parteien und Wahlverhältnisse 1873–1901 (Wien, 1901); GUSTAV KOLMER, Parlament und Verfassung in Österreich 1848–1918. I–VIII. (Wien 1902–1914); ALOIS CZEDIK, Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien 1861–1916. I. 1861–1893 (Teschen–Wien–Leipzig, 1917); SOMOGYI ÉVA, Választójog és parlamentarizmus Ausztriában |1861–1907| (Bp. 1968) és A birodalmi centralizációtól a dualizmusig |Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez| (Bp. 1976); KARL EDER, Der Liberalismus in Alt-Österreich (Wien–München, 1955); GEORG FRANZ, Liberalismus. Die deutschliberale Bewegung in der Habsburgermonarchie (München, 1955); ALBERT FUCHS, Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918 (Wien, 1949).

A horvát kiegyezésről: VASILJE KRESTIĆ, Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine (Beograd, 1969); BAJZA JÓZSEF, A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok (Bp. 1941); KATUS LÁSZLÓ, A horvát kérdés a kapitalizmus korában (Kandidátusi

értekezés kéziratban. Bp. 1962). A nemzetiségi kérdésről: NAGY IVÁN, A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt (Bp. 1930); MIKÓ IMRE, Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika (Kolozsvár, 1944); KEMÉNY G. GÁBOR, A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918 (Bp. 1947); Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. 1867–1892. Összegyűjtötte és jegyz. ell. KEMÉNY G. GÁBOR (Bp. 1952).

2. A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON

Az első magyar marxista alapvetés ebben a kérdésben: PACH ZSIGMOND PÁL, A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon (*Századok*, 1955. 1–2.). A kiegyezés utáni belpolitikai fejleményekről: DÁNYI KÁROLY, Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben (Kolozsvár, 1941). A parasztmozgalmakról: PÖLÖSKEI FERENC, Az 1868-as alföldi parasztmozgalom (*Századok*, 1956. 4–6.); KRAJNYÁK NÁNDOR, Az 1868. évi alföldi parasztmozgalom Kecskeméten (In: Kecskemét. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. Szerk. HELTAI NÁNDOR. Kecskemét, é. n.); Földmunkás és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948. I. Szerk. PÖLÖSKEI FERENC és SZAKÁCS KÁLMÁN (Bp. 1962).

A pártviszonyokról: MÓRICZ PÁL, A magyar országgyűlési pártok küzdelmei. I–II. (Bp. 1892); A magyar országgyűlés története. Szerk. BALLA ANTAL (Bp. 1928); MÉREI GYULA, A magyar polgári pártok programjai 1867–1918 (Bp. 1971); RUSZKAI MIKLÓS, Az 1945 előtti magyar választások statisztikája (*Történeti Statisztikai Közlemények*, 1959. 1–2.); ADALBERT TOTH, Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892 (München, 1973). Egykorú publicisztikai írások: TOLDY ISTVÁN, Öt év története 1867–72 (Bp. 1872); [KECSKEMÉTHY AURÉL] KÁKAY ARANYOS, A mi nagy férfaink (Bp. 1874).

A polgári jogrendszer alapjainak lerakásáról lásd: SARLÓS BÉLA, A kiegyezés magyarországi jogpolitikája (*Századok*, 1968. 5–6.) és Das Rechtswesen in Ungarn 1848–1918 (*Acta Historica*, XXI. 1975. 3–4.); CSIZMADIA ANDOR–KOVÁCS KÁLMÁN–ASZTALOS LÁSZLÓ, Magyar állam- és jogtörténet (Bp. 1972); A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdései (Jogtörténeti tanulmányok. II. Szerk. CSIZMADIA ANDOR. Bp. 1968); Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa (1848–1944). Hrsg. von ANDOR CSIZMADIA und KÁLMÁN KOVÁCS (Bp. 1970). Die Freiheitsrechte und die Staatstheorien im Zeitalter des Dualismus. Red. ANDOR CSIZMADIA (*Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata* 48. Bp. 1966).

A polgári államszervezet és közigazgatás kiépítéséről: SARLÓS BÉLA, Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében (Bp. 1976); CSIZMADIA ANDOR, A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig (Bp. 1976); GEORGE BARANY, Ungarns Verwaltung: 1848–1918 (In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. II. Verwaltung und Rechtswesen. Hrsg. von A. WAND-

RUSZKA und P. URBANITSCH. Wien, 1975); Verwaltungshistorische Studien. Aus Materialien der internationalen Konferenz über Verwaltungshistorie in Pécs-Siklós (Pécs, 1972); LADIK GUSZTÁV, Közigazgatásunk fejlődése 1867 óta (Bp. 1932); MEZNERICS IVÁN-TORDAY LAJOS, A magyar közigazgatás szervei 1867–1937 (Bp. 1937); EREKY ISTVÁN, A magyar helyhatósági önkormányzat. I–II. (Bp. 1908); Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk. BÓNIS GYÖRGY és DEGRÉ ALAJOS (Bp. 1971); HORVÁTH ZOLTÁN, A községi önkormányzat és a parasztság (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); A megyékről: TISZA KÁLMÁN, Parlamenti felelős kormány és megyei rendszer (Pest, 1865); PFENDESZAK KÁROLY, Észrevételek Tisza Kálmánnak „Parlamenti felelős kormány és megyei rendszer” című munkája felett (Pest, 1866); SZENTKIRÁLYI MÓRICZ, Eszmetöredékek a vármegyék rendezéséről (Pest, 1867); TOLDY ISTVÁN, Megyerendezés (Pest, 1868); BÖSZÖRMÉNYI LÁSZLÓ, A Magyar Újság röpirata. A megyék és városok rendezéséről (Pest, 1868). A népoktatási törvényről: PÉTERFY SÁNDOR, A magyar elemi népoktatás története. I–II. (Bp. 1896); MOLNÁR ALADÁR, Bárány Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867–70-ben (*Havi Szemle*, 1879. 2–3.); FELKAI LÁSZLÓ, Eötvös József és a magyar művelődésügy (*Pedagógiai Szemle*, 1971. 3.). Az egyház és az állam viszonyáról: CONCHA GYÖZÖ, Eötvös és Montalembert barátsága (Bp. 1918); TÖRÖK JENŐ, A katolikus autonómia mozgalom (Bp. 1941); CZINDER GYÖRGY-ZELLER ÁRPÁD, A magyar egyházpolitika. I–II. 1847–1894 (Bp. 1894); SALACZ GÁBOR, Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918 (München, 1974); GABRIEL ADRIÁNYI, Ungarn und das I. Vaticanum (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte. Bd. 5. Köln–Wien, 1975). A protestáns egyházakról: BUCSAY MIHÁLY, Geschichte des Protestantismus in Ungarn (Stuttgart, 1959); CSOHÁNY JÁNOS, Magyar protestáns egyháztörténet 1849–1918 (Főiskolai jegyzet. Debrecen, 1973).

3. A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK BEL- ÉS KÜLPOLITIKAI MEGSZILÁRDULÁSA

A dualista rendszer megszilárdulásának főbb állomásairól és okairól lásd: PACH ZSIGMOND PÁL, A dualizmus rendszerének megszilárdulása az 1870-es években (Bp. 1958). A dualista kísérletről: ALBERT F. SCHÄFFLE, Aus meinem Leben. II. (Berlin, 1905); O. ZEITHAMMER, Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichsversuche 1865–1871. II. (Prag, 1913); ELISABETH BÜCHSEL, Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart–Schäffle von 1871 (Breslau, 1941); RUDOLF WIERER, Das böhmische Staatsrecht und der Ausgleichsversuch des Ministeriums Hohenwart–Schäffle (Bohemia. Jahrbuch des Collegium Carolinum. 4. München, 1963) és Der Föderalismus im Donauraum (Graz–Köln, 1960); PECZE FERENC, A dualizmus eszméjének visszhangja a magyar parlamentben a hetvenes évek elején (In: Jogtörténeti tanulmányok. II. Bp. 1968).

A pártfúzióról és előzményeiről: OLÁH GYULA, Az 1875-ös fúzió története (Bp. 1908); M. KONDOR VIKTÓRIA, Az 1875-ös pártfúzió (Bp. 1959); TÓTH EDE, A Függetlenségi Párt megalakulása (*Századok*, 1963. 5.). A választásokról lásd RUSZKAI MIKLÓS és ADALBERT TOTH idézett műveit.

4. A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSMOZGALOM KEZDETEI

A múlt századi munkásmozgalom több mint három évtizedéből elsődleges levéltári jellegű források alig maradtak fenn: a szocialista egyesületek, munkáspártok saját irattára elpusztult, csupán a munkásmozgalom vezetői és a nemzetközi szocialista mozgalom közismert személyiségei közt folyt levelezés egyes darabjai állnak rendelkezésre. Az eredeti leveleket főként külföldi levéltárak őrzik (Marxizmus–Leninizmus Intézet, Moszkva, Központi Pártarchívum; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amszterdam; Institut für Marxismus–Leninismus beim ZK der SED, Berlin; Archiv des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung, Bécs; Haus- Hof- und Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Bécs). A levelek egy része másolatban megtalálható az MSZMP KB Párttörténeti Intézet Archivumában (továbbiakban: PI Archivum).

A munkásmozgalommal kapcsolatos másodlagos levéltári iratok hatósági eredetűek, amelyek között mellékletként a munkásmozgalom szereplőitől származó, eredeti iratok is találhatók. Az Országos Levéltárban őrzött fondok közül a miniszterelnökség és különösen a belügyminisztérium iratanyaga a leggazdagabb. Az igazságügy-minisztérium múlt századi iratanyaga elpusztult. A belügyminisztérium elnöki és általános iratai között vannak az Általános Munkássegylet, a Pest-Budai Munkásképző Egyesület, a szakszervezetek és a munkás segélyegyletek alapszabályai és a jóváhagyással kapcsolatos eljárás aktái, a munkásgyűlésekről készült rendőri, illetve alispáni jelentések.

Az Országos Levéltár számos külföldi levéltári anyag mikrofilmfelvételét is őrzi. Gyűjteményének értékes része a prágai, a brünni és a pozsonyi levéltárakból származó helytartósági és rendőrségi anyag, amely a csehszlovák és a magyarországi munkásmozgalom kapcsolataira tartalmaz információt.

A Fővárosi Levéltár gyűjteménye a budapesti munkásmozgalom eseményeire és az országos munkásszervezetek Budapesten székelő központjainak a tevékenységére tartalmaz gazdag, kiegészítő jellegű anyagot. A legjelentősebb a polgármesteri elnöki fond, továbbá a tanácsai apparátus ügyosztályainak az állaga, amely a munkásszervezetek helyzetére, illetve a segélypénztárakra vonatkozólag őrzi forrásanyagot.

A szocialista munkásszervezetek nemzetközi kapcsolataira vonatkozó legfontosabb iratokat külföldi levéltárak őrzik. Az ausztriai, a németországi és a magyarországi szocialisták együttműködéséről a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv őrzi gazdag dokumentációt (Ministerium des Äusseren, Dep. II. Informationsbureau), továbbá az Allgemeines Verwaltungsarchiv (Ministerium des Innern) és a Niederösterreichisches Landesarchiv (Statthaltereien Präsidiäle). (Bécs a múlt században az alsó-ausztriai helytartóság hatáskörébe tartozott.)

A munkásmozgalom nyomtatott forrásai között első helyen áll a szocialista munkássajtó. Az 1868–72-es periódusban állandó jellegű munkáslapok még nem voltak, így a sajtóanyag csak néhány hónap történetét világítja meg. A Táncsics Mihály tulajdonában levő, Sassy Árpád szerkesztésében megjelent *Arany Trombita* (1869. jún. 26.–1869. dec. 21. között az Általános Munkásegylet lapja) számtalan alapvető dokumentumot őrzött meg, így az Általános Munkásegylet 1868-ban kibocsátott *Szózat*-át és Kretovics József visszaemlékezését a szervezet megalakulására. Az első kifejezetten szocialista jellegű hetilap *Általános Munkás-Újság* (*Allgemeine Arbeiter-Zeitung*) címmel 1870. április 3-tól jelent meg, a magyar kiadás 1870. jún. 25-ig, a német júl. 17-ig. (Kiadója és szerkesztője Külföldi Viktor.) A lapban közzétett írások eszmetörténeti és eseménytörténeti szempontból egyaránt jelentősek. Az 1871. febr. 6. és ápr. 9. között megjelent *Testvériség* (*Brüderlichkeit*) c. hetilapot, az Általános Munkásegylet hivatalos orgánumát Politzer Zsigmond szerkesztette. A magyar kiadás gazdag anyagot tartalmaz a párizsi munkásforradalomról és a Kommün magyarországi hatásáról. (A német nyelvű lap jelenleg nem áll rendelkezésre.)

Az első szocialista munkásújságok leírását és jellemzését lásd: ERÉNYI TIBOR, *A magyar munkássajtó. 1867–1918* (Bp. 1956). A legjellemzőbb cikkeket közli *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai* (továbbiakban MMTVD) I. *A magyar munkásmozgalom kialakulása. Összeáll. ERÉNYI TIBOR* (Bp. 1951).

A korszak történetének nagy értékű forrásanyaga a külföldi – a svájci, a német és az ausztriai – munkássajtó. A következő lapokat használtam fel: *Der Vorbote* (Genf, 1868–71); *Demokratisches Wochenblatt* (Leipzig, 1868–69); *Der Volksstaat* (Leipzig, 1869–75). Az ausztriai munkássajtó termékeiből: *Arbeiterblatt* (Wien, 1868); *Volksstimme* (Wien, 1869–70); *Volkswille* (Wien, 1870–74); *Gleichheit* (Wiener Neustadt, 1870–77).

A munkásmozgalom történetének tárgyalta szakaszát elsőként maguk a résztvevők, illetve a kortársak dolgozták fel forrásértékű memoárjaikban. A szocialista szervezkedés kezdeteivel, az Általános Munkásegylet és a hűtlenségi per történetével a következő, nagyobb terjedelmű írások foglalkoznak: SIGMUND POLITZER, *Zur Geschichte der ungarländischen Arbeiterbewegung* (*Die Neue Gesellschaft* [Zürich], 1877). Tanulmányának módosított változatát a budapesti *Volksstimme* folytatásokban közölte (1878. nov. 2.–1879. ápr. 6.). A két szövegből készült magyar nyelvű kompiláció az MMTVD I. kötetében jelent meg (50–67. old.); DR. DOMBOVÁRI SCHULHOF GÉZA, *A munkásmozgalom keletkezése Magyarországon*. Előszóval ellátta MEZŐFI VILMOS (Bp. 1895); *A magyarországi munkásmozgalom első idejéből*. Írta egy magyar munkás (Kézirat. Bp. 1895. PI Archívum. Ladányi Ármin gyűjt.); HECKMANN ISTVÁN két változatban is megmaradt, több mint három évtizedet átölelő, 1927-ben írt visszaemlékezése különösen sok új mozzanatot, szubjektív élményt tartalmaz a hűtlenségi perrel, valamint a cipészek szakmozgalmával kapcsolatban (PI Archívum. H-h-55. és Bőrmunkások Szakszervezete. 665. f. 62/6 őe).

A vidéki ipari gőcpontok munkásainak szocialista szervezkedésével szintén több memoár foglalkozik: KARL HANSLITSCHKE, Anno 1869. és Die ersten Verfolgungen (In: Volksstimme Kalender. Bp. 1911 és 1912); JOSEF GABRIEL, Vier Jahrzehnte süd-ungarische Arbeiterbewegung (In: Volksstimme Kalender. Bp. 1912). A felsorolt visszaemlékezések közül több megjelent a Tanúságtevők c. sorozat I. kötetében (Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. 1868–1905. Válogatta és szerk. PETRÁK KATALIN. Bp. 1974).

A történeti feldolgozások sorát RÉVÉSZ MIHÁLY szociáldemokrata történetíró munkái kezdték meg. Szintetikus jellegű, oktató-nevelő cézzal készült munkái közül elsősorban a következőkre támaszkodtam: A hűtlenségi per. Fejezet a magyar munkásmozgalom első esztendeinek történetéből (Bp. 1911); A magyarországi munkásmozgalom története 1867–1913 (Bp. 1913); A Népszava története (Bp. 1930); A mi történetünk. I. A magyarországi munkásmozgalom fejlődése a szociáldemokrata párt megalakulásáig, 1890-ig (Bp. 1933). A szociáldemokrata feldolgozások közül haszonnal forgatható továbbá JÁSZAI SAMU, A magyar szakszervezetek története (Bp. 1925).

A felszabadulás után megjelent, kommunista történetíróktól származó szintézisek közül a következőket használtam fel: SZÁNTÓ BÉLA, A magyar munkásmozgalom 1914-ig (Bp. 1947); MÓD ALADÁR, A magyar munkásmozgalom kialakulása. Függelék a 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért c. könyv I–IV. kiadásához (Bp. 1949); ANDICS ERZSÉBET, A magyarországi munkásmozgalom az 1848–1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig (Bp. 1954); A magyarországi munkásmozgalom 1848–1917-ig. Tananyag (Bp. 1957–1958); A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I. Szerk. biz. elnöke NEMES DEZSŐ (Bp. 1966).

A tárgyalt periódusról szóló monografikus feldolgozások a következők: NEMES DEZSŐ, Az Általános Munkásegylet története 1868–1873 (Bp. 1952); ERÉNYI TIBOR, A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása 1867–1904 (Bp. 1962); S. VINCZE EDIT, A hűtlenségi per. 1871–1872. Népszerű történelem (Bp. 1971).

A korszak részkérdéseinek megvilágításához jelentős mértékben hozzájárulnak az önállóan, gyűjteményes kötetekben vagy folyóiratokban megjelent tanulmányok. A korai szocialista munkásmozgalom elméleti és szervezeti fejlődéséről lásd: S. VINCZE EDIT, Az útkeresés évtizedei c. tanulmánygyűjteményét (Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868–1898. Bp. 1977). Az I. Internacionáléval és a Párizsi Kommün magyarországi hatásával a következő jelentősebb írások foglalkoznak: ERÉNYI TIBOR, A Párizsi Kommün hatása a magyar munkásmozgalomra (Bp. 1951); ERÉNYI TIBOR, A magyarországi munkásmozgalom és az I. Internacionálé (In: Az I. Internacionálé és Magyarország. Szerk. ERÉNYI TIBOR és KOVÁCS ENDRE. Bp. 1964); S. VINCZE EDIT: A Párizsi Kommün hatása a magyarországi munkásmozgalomra (In: Párizsi Kommün. Bp. 1973). A Kossuth-emigráció, illetve a magyar parlamenti ellenzék és a szocialista munkásmozgalom kapcsolatáról lásd: KOVÁCS ENDRE, A Kossuth-emigráció és a nemzetközi munkásmozgalom,

valamint KEMÉNY G. GÁBOR, Fejezetek a függetlenségi baloldal és a korai munkásmozgalom kapcsolatai köréből 1864–1874. Mindkettőt lásd: Az I. Internacionálé és Magyarország c. gyűjteményes kötetben (Bp. 1964).

Az ausztriai munkásmozgalom történetének ábrázolásakor – önálló kutatásaim mellett – a következő nagyobb terjedelmű feldolgozásokat használtam fel: KARL RENNER, Zur politischen und sozialen Geschichte 1848–1870; és Österreich von 1870 bis 1907 und die Wahlrechtskämpfe der Arbeiterschaft (Der Hochverratsprozess. Bericht über die Schwurgerichtsverhandlung gegen Andreas Scheu, Heinrich Oberwinder, Johann Most und Genossen. Neu hrg. von Heinrich Scheu. Wien, 1911); LUDWIG BRÜGEL, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. I–II. (Wien, 1922); HERBERT STEINER, Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867–1889 (Wien, 1964); KLAUSJÜRGEN MIERSCH, Die Arbeiterpresse der Jahre 1869 bis 1889 als Kampfmittel der österreichischen Sozialdemokratie (Wien, 1969); ZDENĚK ŠOLLE és JIŘÍ KOŘÁLKA tanulmányai a cseh–morva tartományok munkásmozgalmáról az Archiv für Sozialgeschichte 1959–64. évi köteteiben (Jahrbuch der Friedrich Ebert Stiftung, Hannover) és a Historica (Praha) c. évkönyvben jelentek meg.

5. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA A KIEGYEZÉS UTÁN

A Monarchia külpolitikájáról összefoglaló jellegű munka ez ideig igen kevés készült. Egészen az utóbbi időkig R. CHARMATZ, Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert (Leipzig, 1912) c. munkája volt az egyetlen összefoglalás, de mivel még a bécsi levéltár megnyitása előtt készült, teljesen elavult. Régi hiányt pótol F. R. BRIDGE, From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria–Hungary 1866–1914 (London, 1972) c. munkája, amely a külügyminisztérium rezervált iratainak felhasználásával készült, és a korszak egészére nézve jó áttekintést nyújt. Az osztrák politikai szintézisek közül alapos bibliográfiával ellátott, jó külpolitikai fejezetek találhatók M. UHLIRZ, Handbuch der Geschichte Österreichs c. már idézett könyvében.

Életrajzokban sem gazdag a külpolitikát tárgyaló irodalom. Az uralkodó külpolitikai nézeteiről és tevékenységéről igen fontos W. WAGNER, Kaiser Franz Joseph und das Deutsche Reich c. kézirat disszertációja (Wien, 1951). Rudolf trónörököséről O. MITIS, Das Leben des Kronprinzen Rudolf (Leipzig, 1929) c. munkája ma is haszonnal forgatható. Külpolitikái vonatkozásai folytán szintén fontos E. GLAISE-HORSTENAU, Franz Joseph Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck (Zürich, 1930) c. életrajza. A korszak külügyminisztereiről is írtak életrajzokat, ezek nagyobb része azonban régi keletű. Beustról F. W. EBELING, Friedrich Ferdinand Graf von Beust. Sein Leben und vornehmlich staatsmännisches Wirken. I–II. (Leipzig, 1870) c. munkája teljesen elavult. Andrásyról WERTHEIMER EDE, Gróf Andrassy Gyula élete és kora. I–III. (Bp. 1910–1913) anyaggazdagsága folytán még mindig használható. Rövid, de korszerű összefoglalás A. NOVOTNY, Außenminister

Gyula Graf Andrassy d. Ae. [1823–1890] (In: Gestalter der Geschichte Österreichs. Hrsg. von H. HANTSCH. Innsbruck–Wien–München, 1962).

A memoár-irodalom igen bő választékot kínál az érdeklődőnek, ezek jegyzéke megtalálható UHLIRZ már idézett munkájában. Az osztrák–magyar külpolitikára vonatkozó forráskiadás a korszakra nézve kimerül a vörös-könyvek szórványos megjelentetésében. Fontos osztrák–magyar vonatkozású akták találhatók az 1866–71 közötti időszakra nézve a porosz és francia, az 1871 utáni időszakra nézve a német és francia aktapublikációkban. Ezek címe megtalálható bármely összefoglaló jellegű diplomáciatörténetben. A szerződéseket A. F. PRIBRAM adta ki *Die politische Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879–1914* (Wien, 1920) címmel.

A külpolitika és a nemzeti, nemzetiségi kérdés összefüggésére fontos szempontokat és adalékokat nyújt R. A. KANN, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. I–II.* (Graz–Köln, 1964) c. munkája.

A nemzetközi kapcsolatok történetéről a következő munkák nyújtanak áttekintést: P. RENOUVIN, *Histoire des relations internationales. T. VI. Le XIXe siècle. II. De 1871 à 1914. L'apogée de l'Europe* (Paris, 1955); A. J. P. TAYLOR, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918* (Oxford, 1957); V. M. HVOSZTOV, *Isztorija diplomatii. II. 1871–1914* (Moszkva, 1963); DRÓSZEGI ISTVÁN, *Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika* (Bp. 1967); BARBARA JELAVICH, *The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918* (Chicago, 1969).

Az 1867–1890 közötti időszak számos kérdését még nem tárgyalta a történeti irodalom, a feldolgozás során ezért a levéltári források felhasználása is fontosnak bizonyult. A levéltári források közül legfontosabb az osztrák–magyar külügyminisztériumnak a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött iratanyaga. Az általános kérdésekről a közös minisztertanács jegyzőkönyvei és a rezervált iratok adnak áttekintést, az egyes kérdések a külügyi képviselőkkel folytatott soros levelezésben kutathatók. A bécsi levéltárban őrzött külügyi forrásokról R. STROPP, *Die Akten des k.u.k. Ministerium des Aeußern 1848–1918* (In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 20., 1967) c. tanulmánya nyújt áttekintést. Fontosak még a Kabinetsarchiv emlékirat gyűjteményei, úgyszintén a Kriegsarchiv Militärkanzlei részlegének elkülönített iratai.

Az egyes részkérdésekre vonatkozó fontosabb munkák a tárgyalás időrendjében a következők: W. PLATZHOFF, *Die Anfänge des Dreikaiserbundes 1866–1871* (*Preussische Jahrbücher*, 1922); H. ONCKEN, *Die Rheinpolitik Kaiser Napoleon III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870–1871. I–III.* (Berlin, 1926); H. POTTHOFF, *Die deutsche Politik Beusts* (Bonn, 1968); DRÓSZEGI ISTVÁN, *Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború 1870–1871* (Bp. 1965); I. DRÓSZEGI, *Beust, Andrassy et la question de la Mer Noire, 1870–1871* (*Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. IX.* 1967); H. LUTZ, *Politische und militärische Planung in Österreich–Ungarn zu Beginn der Ära Andrassy* (In: *Geschichte und Politik. Festschrift für Karl R. Stadler.* Europaverlag, 1974); DRÓSZEGI ISTVÁN, *Andrassy indulása és megtorpanása* (*Történelmi Szemle*, 1976. 1–2.).

II. FEJEZET

A TŐKÉS GAZDASÁG FEJLŐDÉSE A KIEGYEZÉS UTÁN

A kiegyezés utáni negyedszázad gazdaságtörténetének legfontosabb levéltári forrásai a budapesti Országos Levéltárban vannak: elsősorban a gazdasági szakminisztériumok – a pénzügyminisztérium, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium, valamint a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium – iratanyaga, másodsorban a bankok, ipari és közlekedési vállalatok, valamint a különböző gazdasági érdekképviselői szervezetek iratai.

A nyomtatott források közül mindenekelőtt az egykori hivatalos statisztikai kiadványokra kell felhívunk a figyelmet: Hivatalos Statisztikai Közlemények. I–XV. (Bp. 1867–1891); Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam I–XXIX. (Bp. 1893–1901) és Új sorozat (Bp. 1902-től). A Magyar Statisztikai Évkönyv első évfolyama 1873-ban látott napvilágot, ettől kezdve 1889-ig évente megjelent, majd 1893-ban indult az évkönyvek új folyam, amelynek első kötetei visszatekintenek az 1880-as évekre is. 1871-ben indult a Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei c. sorozat. A kiegyezés körüli évekre fontosak a Magyar Tudományos Akadémia statisztikai bizottsága által kiadott *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*. I–VIII. (Pest, 1865–1871), majd a Nemzetgazdasági és Statisztikai Évkönyv 1883-tól. Az Osztrák–Magyar Monarchiára lásd: Statistisches Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für den Zeitraum 1867–1876 (Wien, 1878) és Neue Folge (Wien, 1888). Ausztriára: Statistisches Jahrbuch der österreichischen Monarchie 1863–1881; Österreichisches Statistisches Handbuch 1882-től; Österreichische Statistik (Wien, 1882-től).

Az ország egyes vidékeinek gazdasági fejlődésére vonatkozóan elsőrendű források a kereskedelmi és iparkamarák évi jelentései. A budapesti kamara jelentéseiből az egész ország gazdasági életét évről évre figyelemmel kísérhetjük. A hitelintézetekre, ipari, kereskedelmi és közlekedési részvénytársaságokra és értékpapírfolyamokra vonatkozó adatok: Compass. Kalender und Jahrbuch für Handel, Industrie und Verkehr, Kapital und Grundbesitz. Hrsg. von GUSTAV LEONHARDT (Wien, 1868-től); Magyar Compass. Szerk. MIHÓK SÁNDOR (Bp. 1873-től).

A kiegyezést követően egymás után létesültek a szélesebb és általános érdeklődésű, vagy pedig a gazdaság valamely ágát képviselő gazdasági szaklapok, amelyek közül – a már korábban is meglevő *Gazdasági Lapok* és a *Pester Lloyd* mellett – elsősorban az *Anyagi Érdekeink* (1868-től), a *Nemzetgazdasági Szemle* (1877-től), a *Közgazdasági Értesítő* (1882-től), a *Bányászati és Kohászati Lapok* (1868-től), a *Magyar Ipar* (1880-tól) és a *Magyar Pénzügy* (1881-től) érdemelnek említést.

Fontos forráscsoportot alkotnak a statisztikai és gazdasági leírások, amelyeknek műfaja éppen a múlt század 60-as és 70-es éveiben élte virágkorát. A legfontosabbak: J. FILLUNGER, Vergleichende Statistik über die Real- und Productionswerte der Landwirtschaft, der Montan-Industrie, der Verkehrs- und Communications-Anstalten, dann Erörterung des Staatshaushaltes (Wien, 1868); HUNFALVY JÁNOS,

Az osztrák birodalom rövid statisztikája tekintettel a magyar államra (Pest, 1867) és A magyar–ausztriai monarchia rövid statisztikája (Bp. 1874); KONEK SÁNDOR, Az ausztriai–magyar monarchia statisztikai kézikönyve. 2. kiad. (Pest, 1868); és Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. 2. kiad. (Bp. 1878); PISZTORY MÓR, Az osztrák–magyar monarchia statisztikája (Bp. 1874). Jelentősek KELETI KÁROLY munkái: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából (Pest, 1871); Honismertető (Bp. 1873); Magyarország statisztikája (Bp. 1874) és Jelentés a Székesfehérvárt 1879-ben rendezett országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállításról (Bp. 1879). A 80-as évek kiemelkedő munkája: Magyarország statisztikája. Szerk. LÁNG LAJOS, KELETI KÁROLY és JEKELFALUSSY JÓZSEF. I. Magyarország népességi statisztikája; II. Magyarország gazdasági statisztikája (Bp. 1884–1887). A századfordulón: Az ezredéves magyar állam és népe. Szerk. JEKELFALUSSY JÓZSEF (Bp. 1896). Adatokban igen gazdag, részletes képet ad a gazdaság valamennyi ágának fejlődéséről: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. I–IX. Szerk. MATLEKOVITS SÁNDOR (Bp. 1897–1898); MILHOFFER SÁNDOR, Magyarország közgazdasága. I–III. (Bp. 1904).

A korszak magyar gazdaságtörténetének tudományos feldolgozásai: ECKHART FERENC, A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941 (Bp. 1941); BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY, A magyar gazdaság száz éve (Bp. 1972); valamint ugyane két szerzőtől: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből (Bp. 1974); BEREND T. IVÁN–SZUHAY MIKLÓS, A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944 (Bp. 1973); L. KATUS, Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913). A Quantitative Analysis (In: Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe. Ed. by E. PAMLÉNYI. Bp. 1970).

Az ország különböző vidékeinek és megyéinek gazdasági fejlődésére vonatkozóan sok értékes adatot tartalmaznak a helytörténeti monográfiák és tanulmányok, amelyek részletes ismertetésére itt nincs terünk. Erre vonatkozóan lásd: CSOMOR TIBOR, Magyarország. Honismereti bibliográfia (Bp. 1972). A századforduló nagy kiadványsorozata: Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája). Szerk. SZIKLAY JÁNOS és BOROVSKY SAMU (Bp. 1896–1910) bőven kiter a gazdasági fejlődés tényeire is. A legújabb irodalomból: T. MÉREY KLÁRA, A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában (H. n. é. n.); FARKAS GÁBOR, A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében (*Századok*, 1975. 5–6.).

Az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve Ausztria gazdasági fejlődésére lásd: HEINRICH BENEDIKT, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph Zeit (Wien–München, 1958); Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. von ALOIS BRUSATTI (Wien, 1973); FERDINAND TREMEL, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs (Wien, 1969); HERBERT MATIS, Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturrelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josefs I. (Berlin, 1972).

A korszak egyetemes gazdaságtörténetére vonatkozóan csak a legújabb összefoglaló munkákra utalhatunk: JEAN-ALAIN LESOURD–CLAUDE GÉRARD, *Histoire économique, XIXe et XXe siècles. I–II. 4e ed.* (Paris, 1969); *The Cambridge Economic History of Europe. Vol. VI. The Industrial Revolutions and After: Incomes, Population and Technological Change.* Ed. by H. J. HABAKKUK and M. POSTAN (Cambridge, 1965); A. G. KENWOOD–A. L. LOUGHEED, *The Growth of the International Economy 1820–1960* (London–Sydney, 1971); A. MADDISON, *Economic Growth in the West* (New York–London, 1964); J. CIEPIELEWSKI–I. KOSTROWICKA–Z. LANDAU–J. TOMASZEWSKI, *A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században* (Bp. 1974); *The Fontana Economic History of Europe.* Ed. CARLO CIPOLLA. Vol. III–IV. (London, 1973 és új kiadás: 1977); A. MILLWARD–S. B. SAUL, *The Economic Development of Continental Europe 1780–1870* (London, 1973); BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY, *Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. 2. kiad.* (Bp. 1976). Az európai országok gazdasági fejlődésére vonatkozó statisztikai adatokat lásd: *European Historical Statistics 1750–1970.* Ed. by B. R. MITCHELL (London, 1975); MICHAEL G. MULHALL, *The Dictionary of Statistics. 4. ed.* (London, 1899); W. WOYTINSKY, *Die Welt in Zahlen. I–VII.* (Berlin, 1925–1928).

1. A RENDSZERES GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS MEGALAPOZÁSA

A kiegyezés körüli évtizedek magyarországi gazdasági fejlődésének kérdéseiről és az e kérdések körül az 1960-as években kialakult történész-vitáról lásd: KATUS LÁSZLÓ, *A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdése* (*Történelmi Szemle*, 1967. 1.); BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY, *Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában* (*Századok*, 1968. 1–2.); Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről (Bp. 1971); KATUS LÁSZLÓ, *A forradalom helye Magyarországon gazdasági fejlődésében* (In: *A negyvennyolcas forradalom kérdései*. Bp. 1976). A szemben álló álláspontra lásd: TOLNAI GYÖRGY, *Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban* (*Történelmi Szemle*, 1966. 1.) és *Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés* (*Valóság*, 1968. 6.).

A modern tőkés ipargazdaság kialakulásának feltételeiről és szakaszairól, a gazdasági növekedés problémáiról lásd: KARL MARX, *A tőke. I–III.* (Marx–Engels művei. 23–25. Bp. 1967–1974); LENIN, *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* (Lenin összes művei. 3. Bp. 1964); M. A. COLIN CLARK, *The Conditions of Economic Progress. 3. ed.* (London, 1957); W. W. ROSTOW, *The Stages of Economic Growth* (Cambridge, 1960) és *The Process of Economic Growth* (Oxford, 1960); A. GERSCHENKRON, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge, Mass. 1962); E. E. HAGEN, *The Economics of Development* (Homewood, 1968); SIMON KUZNETS, *Modern Economic Growth. Rate, Structure and Spread* (New Haven–London, 1966); J. D. GOULD, *Economic Growth in History. Survey and Analysis* (London, 1972); *A gazdasági fejlődés feltételei* (Bp. 1963); *A gazdasági növekedés feltételei* (Bp. 1967); HOÓS JÁNOS, *A gazdasági növekedés alapvető tényezői* (Bp. 1970).

A tőkeképződésre és a külföldi tőke szerepére általában lásd: *Capital Formation and Economic Growth*. Ed. by MOSES ABRAMOVITZ (Princeton, 1955); HERBERT FEIS, *Europe, the Worlds' Banker 1870–1914* (New Haven, 1930) és KATUS LÁSZLÓ idézett műve (*Történelmi Szemle*, 1967. 1.). A magyarországi tőkeképződésre lásd: BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY, *Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914* (*Történelmi Szemle*, 1966. 2.); RÁNKI GYÖRGY, *A francia tőke Magyarországon 1914-ig* (In: *Magyar történeti tanulmányok*. IX. Debrecen, 1976); RONDO CAMERON, *France and the Economic Development of Europe 1800–1914* (Chicago, 1955); IGNAZ GRUBER-MENNINGER-GUSTAV THAA, *Daten zur Zahlungsbilanz (Tabellen zur Währungsstatistik. Zweiter Theil. 2. Ausg.* Wien, 1900–1904); A valuta-ügyre vonatkozó statisztikai adatok (Bp. 1892); FELLNER FRIGYES, *A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon* (Bp. 1908).

A munkaerő és az ún. emberi tőke szerepére általában lásd: H. CORRES, *The Economics of Human Resources* (Amsterdam, 1963); G. S. BECKER, *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education* (New York, 1964). A magyarországi szakoktatásról lásd: *Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei*, 1896. Szerk. BALÁS ÁRPÁD (Magyaróvár, 1897); CSIKI KÁLMÁN, *A mezőgazdasági szakoktatás kialakulása* (Bp. 1943); A munkára nevelés hazai történetéből. Szerk. JAUSZ BÉLA, FALUDI SZILÁRD, ZIBOLEN ENDRE (Bp. 1965); BALOGH ISTVÁN, *A paraszti művelődés* (In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); VÖRÖS ANTAL, *Óvár, Óvár... A mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve* (Bp. 1968); VIGH ALBERT, *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta* (Bp. 1932); ZELOVICH KORNÉL, *A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története* (Bp. 1922); BRICHT LIPÓT, *A budapesti kereskedelmi akadémia története alapításától 1895-ig* (Bp. 1896).

A műszaki fejlődésről: *A History of Technology*. Ed. by CHARLES SINGER, E. J. HOLMYARD, A. R. HALL, TREVOR I. WILLIAMS. Vol. 5. *The Late Nineteenth Century c. 1850 – c. 1900* (Oxford, 1958); ANDAI PÁL, *A technika fejlődése az őskortól az atomkor küszöbéig* (Bp. 1965); *Technikai fejlődésünk története 1867–1927*. 2. kiad. (Bp. 1929); SÁNDOR VILMOS, *A technika fejlődése Magyarországon a kapitalizmus korában* (*Történelmi Szemle*, 1961. 3.); *Műszaki nagyjaink. I–III.* Szerk. SZÓKE BÉLA (Bp. 1967); VAJDA PÁL, *Nagy magyar feltalálók* (Bp. 1958).

A konjunktúra alakulásáról az Osztrák–Magyar Monarchiában és Magyarországon lásd: MATIS, *Österreichs Wirtschaft 1848–1913*; KELETI KÁROLY, *Visszapillantás közgazdaságunk egy negyed századára* (Bp. 1876); LÁNG LAJOS, *Hazánk értelmi és anyagi fejlődése 1870-től 1880-ig* (Bp. 1883); ANTON DEUTSCH, *25 Jahre ungarischer Finanz- und Volkswirtschaft 1867–1892* (Berlin, 1892); KÖRÖSY JÓZSEF, *A részvénytársulatok pénzügyi eredményei az utolsó negyedszázad alatt 1874–1898* (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XXIX. Bp. 1901). *Rückblicke auf die Entwicklung der ungarischen Volkswirtschaft im Jahre...* címen a *Pester Lloyd* minden év elején áttekintést közölt az előző év gazdasági viszonyairól MANDÉLLÓ KÁROLY és DEUTSCH ANTAL tollából (különnyomat-

ban is megjelentek). A konjunkturális viszonyokra nézve sok adatot tartalmaznak a kereskedelmi és iparkamarák évi jelentései.

A gazdasági válságról és a „nagy depresszióról” általában lásd: JOSEPH A. SCHUMPETER, *Business Cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. I–II.* (New York–London, 1939) és németül: *Konjunkturzyklen. I–II.* (Göttingen, 1961); FRED OELSSNER, *A gazdasági válságok. I. A monopóliumok előtti kapitalizmus válságai* (Bp. 1957); GASTON IMBERT, *Des mouvements de longue durée Kondratieff* (Aix-en-Provence, 1959); S. B. SAUL, *The Myth of the Great Depression 1873–1896* (London, 1969); JÜRGEN KUCZYNSKI, *Studien zur Geschichte der zyklischen Überproduktionskrisen in Deutschland 1873 bis 1900* (Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus. Teil 1., Bd. 12. Berlin, 1961). *Gazdasági válságok az Osztrák–Magyar Monarchiában: MATIS idézett munkája*; MAX WIRTH, *Geschichte der Handelskrisen. 4. Aufl.* (Frankfurt a. M., 1890) és *Österreichs Widergeburt aus den Nachwehen der Krisis* (Wien, 1876); JOSEPH NEUWIRTH, *Bank und Valuta in Österreich-Ungarn 1862–1873. II. Die Spekulationskrisis von 1873* (Leipzig, 1874); MORIZ LINDER, *Die Asche der Millionen. Vor, während und nach der Krise vom Jahre 1873* (Wien, 1884); KÖRÖSI JÓZSEF, *Pénzkrízis és bankkalamitások* (Pest, 1870); JUHÁSZ LAJOS, *Az 1869-i pénzválság és a bankkérdés* (*Századok*, 1939. 1.); PÓLYA JAKAB, *A gazdasági válság* (Bp. 1890); SÁNDOR PÁL, *A XIX. század végi agrárválság Magyarországon* (Bp. 1958).

Az árak alakulására lásd: Adalékok Magyarország nyersterményeinek ártörténetéhez a tizenkilencedik században (Bp. 1873); FÖLDES BÉLA, *Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról* (Bp. 1905); *Árstatisztika* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 44. Bp. 1913); *A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban 1867–1963* (Statisztikai Időszaki Közlemények 73. Bp. 1965). Az ausztriai árakra: DAVID F. GOOD, *The Cost-of-Living in Austria 1874–1913* (*The Journal of European Economic History*, 1976. 2.).

2. A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS POLITIKAI FELTÉTELEI

A gazdaságpolitikára általában lásd: HANS ROSENBERG, *Große Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa* (Berlin, 1967). Ausztriára: HERBERT MATIS, *Österreichs Wirtschaft 1848–1913 és Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik* (In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I.*). Magyarországra: GYÖMBEI SÁNDOR–VÉRTESY MIKLÓS, *Baross Gábor* (Bp. 1937); MATLEKOVITS SÁNDOR, *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota I–II.*; FEST IMRE, *Öt évi működése a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. ministeriumnak 1867-től 1872-ig* (Pest, 1872); *A kereskedelemügyi miniszternek... évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése* (Bp. 1886-tól); *A földművelésügyi szakigazgatás története 1867–1948.* Szerk. PATAKY ERNŐ (Bp. 1970); BERNÁT GYULA, *Az új Magyarország agrárpolitikája* (Bp. 1938); Ma-

gyarország állami mezőgazdasági intézményei (Bp. 1908); DÁNOS ÁRPÁD, Az ipar-szabadság a magyar ipari közigazgatási jogban (Bp. 1933); NAGY FERENC, Visszapillantás a kereskedelmi törvény 50 évére (Bp. 1926). A gazdaság érdekképviselői szerveire lásd: Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban (Bp. 1881); Az országban létező gazdasági egyesületek létszámának és működésének áttekintése (1881-től évente); GALGÓCZY KÁROLY, Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület története. I–II. (Bp. 1880, 1898); SZABÓKY ADOLF, Magyarország ipartársulatai 1878. évben (Bp. 1879); GELLÉRI MÓR, Ötven év a magyar ipar történetéből 1842–1892. Az Orsz. Iparegyesület félévszázados működése (Bp. 1892); A magyar kereskedelmi és iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének története 1850–1896. Szerk. a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara (Bp. 1896); A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850–1925. Feldolgozta SZÁVAY GYULA (Bp. 1927); PÓLYA JAKAB, A szabadalmazott pesti kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története (Bp. 1896). Az agráriusokról és az antiliberális irányzatról BERNÁT GYULA idézett művén kívül lásd: PÓLYA JAKAB, Az újabb agrármozgalom és irodalom hazánkban (Bp. 1884) és Agrárpolitikai tanulmányok (Bp. 1886). Az állam szerepéről a gazdasági fejlődésben lásd: *The State and Economic Growth*. Ed. by H. G. J. AITKEN (New York, 1959) és GERSCHENKRON idézett művét. Gerschenkron tézisé az állam döntő stratégiai szerepéről a kelet-európai országokban Magyarország vonatkozásában vitatják: BEREND-RÁNKI idézett munkáikban.

Az állami pénzügyekről és az államháztartásról általában lásd: RICHARD A. MUSGRAVE, *Fiscal Systems* (New Haven, 1969). A magyar államháztartásra vonatkozó adatokat 1868-tól kezdve évről évre az állami költségvetés és zárszámadás kötetiben találhatjuk meg. Összesített áttekintést nyújt az egész korszakról: MATLEKOVITS SÁNDOR, Adatok Magyarország államháztartásának történetéhez (Bp. 1894) és Magyarország államháztartásának története 1867–1893. I–II. (Bp. 1894). A kiegyezés utáni évekről: A m. kir. Pénzügyminisztérium öt évi működése 1867–1871-ig. Szerk. PONGRÁCZ EMIL és LUKÁCS BÉLA (Bp. 1873); LÓNYAY MENYHÉRT, Közügyeinkről. Nézetek Magyarország pénzügyi állapotáról (Bp. 1873); LÁNG LAJOS, A magyar és osztrák államháztartás 1868–1877-ig (Bp. 1881). Az adókról lásd: LUKÁCS BÉLA, Ausztria és Magyarország pénzügyei és adórendszere (Bp. 1876); A magyar egyenesadók történeti fejlődése (Bp. 1895); Egyenesadó-statisztika (Bp. 1893); A községek háztartása és pótdadjuk az 1881. évi jóváhagyott költségvetések alapján (Bp. 1883); VARGA ISTVÁN, A közterhek (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965).

Az államkölsönökről MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota. II.; SÁNDOR VILMOS-KOLOSSA TIBOR, Magyarország államkölsöneinek történetéből (*Századok*, 1950. 1–4).

A kereskedelmi és vámszövetségről: BÁLINT IMRE, Vám- és kereskedelmi szövetségünk Ausztriával (Bp. 1895); MATLEKOVITS SÁNDOR, Gazdasági viszonyunk Ausztriával (Bp. 1903); JOSEPH GRUNZEL, Handelspolitik und Ausgleich in Österreich-Ungarn (Wien-Leipzig, 1912); ALOIS BRUSATTI, Die wirtschaftlichen Folgen des

Ausgleichs von 1867 (In: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen. Wien-München, 1967); ÁKOS PAULINYI, Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns (In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. I.); KRISZTINA MARIA FINK, Die österreichisch-ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft (München, 1968).

A közös vámterület és az osztrák-magyar gazdasági kapcsolatok problémáinak igen gazdag irodalmából csak a legfontosabbakat említhetjük. A közös vámterület melletti érvelés: MATLEKOVITS SÁNDOR, Közös vámterület és gazdasági elválás Ausztriától (Bp. 1905); KATONA SÁNDOR, A közös vámterület (Bp. 1905). Az önálló vámterület mellett: MUDRONY SOMA, A vámügy és Magyarország közgazdaságának újjászervezése (Bp. 1874) és PAP DÁVID, Magyar vámterület (Bp. 1904). Osztrák álláspont: RUDOLF SIEGHART, Zolltrennung und Zolleinheit (Wien, 1915). A kérdés legújabb irodalmából lásd: SÁNDOR VILMOS, Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában (*Történelmi Szemle*, 1958. 1-2.); RÁNKI GYÖRGY, Az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez (*Valóság*, 1968. 5.) és A Monarchia gazdasági fejlődésének kérdései (*Világosság*, 1974. 6.); AUSCH SÁNDOR, „Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés” (*Történelmi Szemle*, 1968. 3.); HANÁK PÉTER, Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? (*Századok*, 1971. 5.) és Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. (Bp. 1975), valamint TOLNAI GYÖRGY és KATUS LÁSZLÓ idézett cikkeit.

Magyarország és a Monarchia gazdasági fejlettségi szintjére nemzetközi összehasonlításban lásd: KATUS, Economic Growth; NACHUM T. GROSS, Die Stellung der Habsburger-Monarchie in der Weltwirtschaft (In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. I.); PAUL BAIROCH, Europe's Gross National Product: 1800-1975 (*The Journal of European Economic History*, 1976. 2).

Az Osztrák-Magyar Bankra MATLEKOVITS idézett munkája II. kötetén kívül lásd: JIRKOVSKY SÁNDOR, Az Osztrák-Magyar Monarchia jegybankjának története (Bp. 1944); SIEGFRIED PRESSBURGER, Österreichische Notenbank 1816-1966. Geschichte des österreichischen Noteninstitutes (Wien, 1966). A bankkérdésre a kiegyezés utáni években lásd: A jegybankügyben országgyűlésileg kiküldött bizottság naplója. Szerk. NAGY ISTVÁN (Pest, 1870); HORN EDE, Bankszabadság. Különös tekintettel a magyar bankmozgalomra (Pest, 1870); JOSEPH NEUWIRTH, Bank und Valuta in Österreich-Ungarn 1862-1873. I. Bankakte und Bankstreit in Österreich-Ungarn 1862-1873 (Leipzig, 1873); LÓNYAY MENYHÉRT, A bankügy (Bp. 1875); JIRKOVSKY SÁNDOR, Az Osztrák Nemzeti Bank és az 1870.-i bankkét (Bp. é. n.). A valutára és a pénzreformra vonatkozó adatok: A valutaügyre vonatkozó törvények és fontosabb rendeletek Ausztriában és Magyarországon (Bp. 1891); A valuta-enquête naplója. 1892. március 8-10. (Bp. 1892); A valutaügyre vonatkozó statisztikai adatok (Bp. 1891). Az irodalomból fontos: FÖLDES BÉLA, Papírvaluta és agio (Bp. 1883); OTHMAR BACHMAYER, Die Geschichte der österreichischen Währungspolitik (Wien, 1960); EDUARD MÄRZ-KARL SOCHER, Währung und Banken in Zisleithanien (In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. I.); FELLNER FRIGYES, A valuta rendezése Magyarországon (Bp. 1911).

3. A SZOLGÁLTATÓ ÁGAZATOK FEJLŐDÉSE

A hitelintézetek szerepéről a modern tőkés gazdaság fejlődésében lásd: *Banking in the Early Stages of Industrialization. A Study in Comparative Economic History.* Ed. by RONDO CAMERON (Oxford U.P., 1967); *Banking and Economic Development. Some Lessons of History.* Ed. by RONDO CAMERON (Oxford U. P., 1972). Az ausztriai hitelszervezet fejlődéséről és a gazdasági fejlődésben játszott szerepéről: FRITZ G. STEINER, *Die Entwicklung des Mobilbankwesens in Österreich* (Wien, 1913); EDUARD MÄRZ, *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* (Wien-Frankfurt-Zürich, 1968); RICHARD RUDOLPH, *Banking and Industrialization in Austria-Hungary. The Role of Banking in the Industrialization of the Czech Crownlands 1873-1914* (Cambridge, 1976); *Ein Jahrhundert Creditanstalt Bankverein* (Wien, 1957).

A magyarországi hitelintézetek fejlődésére vonatkozó statisztikai adatok lásd: *A magyar korona országainak hitelintézetei 1894-ben* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XVI.). Összefoglaló jellegű munkák: VARGHA GYULA, *A magyar hitelügy és hitelintézetek története* (Bp. 1896); PÓLYA JAKAB, *A budapesti bankok története 1867-1894* (Bp. 1895); SZÁDECZKY-KARDOSS TIBOR, *A magyarországi pénzügyintézetek fejlődése* (Bp. 1928); KELEMEN JÓZSEF, *A magyar hitelügy története* (Bp. 1938); JIRKOVSKY SÁNDOR, *A magyarországi pénzügyintézetek története az első világháború végéig* (Bp. 1945).

A nagyobb bankokról: PÓLYA JAKAB, *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története 1841-1892* (Bp. 1892); FENYVESSY ADOLF, *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület ötven éves története 1840-1889* (Bp. 1890); HUNYADI FERENC, *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének ötven éves működése 1880-1929* (Bp. 1930). A Hitelbankról lásd: *A Magyar Általános Hitelbank igazgatóságának üzleti jelentése... a hetvenötödik üzleti évről, 1867-1942*; és RADNÓTI JÓZSEF, *Kornfeld Zsigmond* (Bp. é. n.).

A kisemberek hitelviszonyairól lásd: GYÖRGY ENDRE, *A kisbirtoki hitelszervezet hiányai* (Bp. 1885); SCHMIDT JÓZSEF, *A magyar gazda hitele* (Bp. 1886); SZABAD GYÖRGY, *A hitelviszonyok* (In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN.* Bp. 1965).

A közlekedés fejlődését az Osztrák-Magyar Monarchiában áttekinti: KARL BACHINGER, *Das Verkehrswesen* (In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. I.*). Magyarország közlekedéséről lásd: MATLEKOVITS, *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota c. idézett munkájának II. és VIII. kötetét*; továbbá: *A hazai közmunka és közlekedési ügyek története és fejlődése. Kiadja a közmunka- és közlekedésügyi m. kir. minisztérium.* Szerk. DÉKÁNY MIHÁLY (Bp. 1885).

A Monarchia vasúthálózatának fejlődésére alapvető: *Geschichte der Eisenbahnen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. I-III. Hrsg. von HERMANN STRACH* (Wien-Teschen-Leipzig, 1898-1908). A magyarországi vasutakról összefoglaló áttekintés: *A magyar korona országainak vasútjai az 1894., 1895. és 1896. évben* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XXI.); KÉPESY ÁRPÁD, *A magyar*

vasútügy története (Bp. 1908); UJHELY GÉZA, A vasútügy története (Bp. 1910); ZELOVICH KORNÉL, A magyar vasutak története (Bp. 1925); RUZITSKA LAJOS, A magyar vasútépítések története 1914-ig (Bp. 1964). A további irodalmat lásd: MÉSZÁROS VINCE, A magyar vasútügy (Bp. 1964). A kiegyezés utáni vasútépítések-ről: FÖLDI TAMÁS, A magyarországi vasútépítés a külföldi tőke profitforrása 1867–1900 (In: Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. Bp. 1956); POGÁNY MÁRIA, Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában 1845–1873 (Kandidátusi értekezés kéziratban. Bp. 1974); az államvasutakról: SAÁROSSY-KAPELLER ÖDÖN, A m. kir. államvasutak tíz évi működése a közgazdaság terén (Bp. 1885). A vasúti politikáról: A m. k. közmunka és közlekedési miniszternek jelentése az országos közlekedési eszközök hálózata tárgyában (Bp. 1873); Vasúti politikánk és a közvélemény (Bp. 1885); SZABÓ JENŐ, Vasúti politikánk fejlődéséhez (Bp. 1895); GYÖMREI-VÉRTESY, BAROSS GÁBOR; JELLINEK LAJOS–GONDA JÓZSEF, A magyar vasutak díjszabásügyének fejlődése 1846-tól 1896-ig (Bp. 1897). A helyi érdekű vasutakról: KÁLLAY BÉNI, Olesó vidéki vasutak Magyarországon (Bp. 1881).

Egyéb közlekedési eszközökre lásd: HANZÉLY JÁNOS, Magyarország közútjainak története (Bp. 1960); MIHAILICH GYÖZÖ, A XIX. és XX. századbeli magyar hídépítés története (Bp. 1960); VAJDA PÁL, Magyar hidak – magyar hídépítők. A hídépítés magyar úttörője (Bp. 1964); A budapesti közúti vasút 100 éve. Szerk. CSUHAY DÉNES (Bp. 1966); GONDA BÉLA, A magyar hajózás (Bp. 1900); DEZSÉNYI MIKLÓS–HERNÁDI FERENC, A magyar hajózás története (Bp. 1967); JANKÓ BÉLA, A magyar dunai gőzhajózás története 1817–1947 (Bp. 1968). A hajózás hagyományos formáira lásd: BETKOWSKI JENŐ, Fahajók a Tiszán (Szolnok, 1955); JUHÁSZ ANTAL, A tiszai tutajozás és a szegedi super-mesterség (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1960–1962). A tengeri hajózásról és Fiuméről lásd: Fiume és a magyar-horvát tengerpart (Magyarország vármegyéi és városai. Bp. 1900); IGOR KARAMAN, Fiume város gazdasági fejlődése a dualizmus korában (*Századok*, 1974. 1.).

A vízepítésre KVASSAY JENŐ, A Duna és Tisza-völgyi ármentesítő társulatokra vonatkozó statisztikai adatok (Bp. 1899); A magyar vízszabályozás története. Szerk. IHRIG DÉNES. Írta: KÁROLYI ZOLTÁN–KÁROLYI ZSIGMOND–VÁZSONYI ÁDÁM (Bp. 1973); JÓZSA LÁSZLÓ, A kultúrmérnöki intézmény története (Bp. 1902). Budapest építkezéseire: ORSZÁGH SÁNDOR, Budapest középépítkezései 1868–1882 (Bp. 1882); Budapest műszaki útmutatója. Szerk. EDVI ILLÉS ALADÁR (Bp. 1896).

A nemzetközi kereskedelem fejlődésére legújabbán lásd: PAUL BAIROCH, Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle (Paris–La Haye, 1976). A Habsburg-monarchia és Magyarország külkereskedelmi forgalmára vonatkozó adatok megtalálhatók a már idézett hivatalos statisztikai kiadványsorozatokban és évkönyvekben. A vámpolitikára lásd: MATLEKOVITS SÁNDOR, Az Osztrák–Magyar Monarchia vámpolitikája 1850-től kezdve napjainkig (Bp. 1877); LÁNG LAJOS, Vámpolitika az utolsó száz évben (Bp. 1904); S. M. EDDIE, „Cui bono?” Magyarország és a monarchia védővámpolitikája (*Történelmi Szemle*, 1976. 1–2.). A századvégi magyar külkereskedelem adatainak korszerű közgazda-